

МАРІЯ РОМАНІВСЬКА

ЦІКАВІСТЬ

I

Дощовим осіннім вечором дрімає незграбний кривобокий будинок на одній з вулиць великого європейського міста. Вулиця не дуже далеко від центру, звуть її „блискучим“ ім'ям Болеслава Хороброго. Але руки неблаганної кризи давно стерли з неї весь блиск, і злидні та розпач вилзли крізь облуплені стіни, як екзема від голодування крізь лахміття жебрака.

Одинадцята година вечора. Біля воріт, під світлом ліхтаря, падають, звиваються вужами тіні пошарпаних вітів дерев. Тиша. Порожній нудний спокій. Іжаком згорнувся, дрімає будинок. На мокрому даху дров'яного сараю ледве чути ляпотить, плентається кішка... А може це не кішка, може дощ ляпотить, пробігає по залізу дрібнесенькими змокрілими лапами?.. Ось тисячі кошачих лап заляпотіли по дахах і знову змовкли.

Сонно, мляво звиваються вужі тіней на доріжці від хвіртки до дому. Сонно дивляться вікна двоповерхового будинку. Спокійно масивно чорніють замки на дверях сараю. Тільки одні двері не замкнуті, і там є чорна щілка.

І раптом все відживає, немов кін у ляльковому театрі. В ляпотіння дощу вливаються звуки спазмової тривоги. Грюкнули двері, одні, другі, короткими тривожними фразами віджили сходи... Кроки, слова, чийсь безпомічний плач... Кривобокий будинок загубив свою мовчазність і став живим.

— Що таке?—тривожним питанням спалахнули очі малого Яся, що збирався спати під гугняві казки бабусі... Золоті кучері сповзли з подушки, білі тонкі рученята з синіми жилочками перелякано впилися в стару суху руку. Нервово дитяче ество, як мембрана, реагує на тривогу, що розлилася в калічному будинку... Що це трапилось, що?..

— Що таке?—гострим коротким акордом тривоги грюкнули двері сусідської квартири. Швидким поривчастим рухом чорномазій розпатланий Бронек скочив із старого неохайного ліжка і за мамою—у двері.

— Що таке!— задзвеніла склянка в руках Владикової мами, що частувала чаєм з вином свого „гостя“. І скочив із стільця рахітичний флегма—Владик, що з нудьгою мріяв про монпансьє на столі.

Гомін, стукіт, плач, метушня—серед дорослих. І трое хлоп'ят з трьох суміжних приміщень, нашвидку ховаючи босі ноження в нові з калошами, драні—без калош і мамині пантофлі, вибігають у коридор на сходи.

Дівчина-студентка, що живе он там, поруч з інженеровим приміщенням, тремтячими руками запалює на сходах брудну газову лампу. На неї безпорадно скляними очима дивиться розпатлана інженерова дружина, хоче щось сказати і тільки стискає руки.

Студентка з лампою в руках хоробро вирушає з сходов униз, і за нею суне вся валка стурбованих мешканців кривобочого дому.

— Зніміть скло, бо від дощу воно трісне!—радить хтось, і вона смішними дібненькими кроками повертається назад, попикшись, знімає скло і довго тикається з ним в кутки, доки не кладе на підвіконня.

І ще проходить одна-дві хвилини. У шепоті, у тривозі й зітханнях сумного дому сьогодні хвилини йдуть днями... Серце трьох малих, що загубились між дорослими, борсається човником у бурхливих хвилях незрозумілої тривоги.

Нарешті, лампа—без скла... І за нею все спускається зі сходов, хлопотить, човгає по грязюці й рухається туди, до чорної щілки дров'яного сараю.

Істерично борсається на дверях сараю світляний зайчик лампочки. А за її язиком—пари очей, одна, друга, третя... Лампа намацує щілку.

— Владиду!—не витримує, нарешті, Ясь.—Чого вони шукають?..

Владик мовчить, йому холодно... Він загубив уже одну мамину пантофлю. Владик ховає холодні рученята в рукава драної курточки, наче від того нога може нагрітись. А Бронек тільки розкриває рота, як голодне галчєня, ніби хоче поглинути таємницю чорної щілки.

І раптом страшний нелюдський зойк пронизує атмосферу тривоги. Це кричить інженерова дружина:

— А-а прокляті, це вони його вбили! Сімнадцять місяців без роботи!

І одразу розривається тоскне коло чекання страшного. Усе одразу закричало, заголосило. Темна постать інженера у мовчазному сараю, яку намацало око лампи, страшна своєю нерухомістю, заряджає усе навколо спазмовим криком жаху.

Діти ще не розуміють, що сталося. Вони тільки несвідомо разом із дорослими несуться у вихорі жаху. Дивно: вони не кричать. Тісно притулившись одно до одного, стиснувшись

у тремтязий комочок, вони котяться до самих дверей сараю, на цікавою Ясевою бабусею...

Вони спостерігають... Небачене досі явище своєю новизною ще не знаходить зовнішньої форми виразу... Хвилини вже не тягнуться, а стрибають хаотичними нерівними стрибками. Пращіння за вражінням, короткими сухими ударами стукають у маленький мозок...

— Він!—ледве передихає Ясь і не кінчає...

— Він там!—починає і боїться продовжити Бронек... І тільки малий—найпримітивніший—кінчає:

— Він висить!..

Дитячий мозок фіксує цілу низку кадрів самогубства. Діти спостерігають, як хтось перерізує мотуз, як страшне незграбне тіло валиться на землю, як, нарешті, автомобіль швидкої допомоги кривавим оком ковтає темряву двора. Санітари метушаться біля нерухомого тіла, намагаючись його віджити.

Ясь—найнервовіший із трьох. Ясь—маленький музика, що вчить на старому розбитому фортеп'яні „Ave Maria“, фіксує не тільки зорові образи. У кроках людей—ціла гама паничного жаху. Вітер одірваним шматком заліза акомпанує цій гамі. Тужливо кричить сирена авта. І дворовий песик Бірка гавкає надривчасто тужно.

Про дітей забули... Владик готовий заплакати, Бронек щось кричить. Кілька напружених хвилин—і постаті в білих халатах, ховаючись у воскову безпорадність, ідуть до автомобіля... Сирена сурмить кінець невдалої спроби... Сірі постаті поліцаїв односять труп на кам'яну підлогу вестибюля і брутально заганяють усіх до приміщень.

— Ах, діти!..—згадує хтось.—Ах, діти!

Яся схоплюють ніжні руки бабусі, несуть до кімнати. Бабуся запалює допотопного „Гретца“ і, пошепки розповідаючи страшну історію хворій Ясевій мамі, напуває хлопчика липовим цвітом, щоб він не застудився. Бронек сердито запихають у двері і наказують спати... А Владикова мати не забуває дати синові доброго стусана за загублену в грязюці пантофлю.

Стривожений будинок потроху заспокоюється. Затихла тривога глибоко ховається по кутках. Знову сонно звиваються вули на доріжках двору. Незабаром усе засне, навіть дружина самогубця, заспокоєна морфієм і казкою сусідок, ніби її чоловіка ще живого забрано до лікарні.

Хилить голову силует поліцая біля мовчазного трупа.

Та не можуть заснути і досі трое...

В Ясєвих очах довго стоять синці від мотузки на інженеровій шиї і воскові нерухомі руки... Його рожеві вушка ще й досі несуть у собі звуки тривоги й ридання інженерової дружини... І ці звуки збуджують у ньому гостру цікавість.

— Йому болить? Скажи, бабо, болить?—допитується він у сонної бабусі.

— Ні, унучку, йому вже нічого не болить,— каже бабуся.— Він думає тепер, такий дурцю, що відповісти панові Єзусу за свою грішну смерть. Ох, дурцю, попаде у саме пекло!

— А що йому пекло!— несподівано озивається сердитий голос Ясевого тата,— коли він пішов із пекла.

— Ох, Янеку,— обурюється бабуся,— не смійте таке казати. Пан ксьондз і цієї неділі казав, які то прекрасні речі приготовані в святому раю тим, хто прожив життя в терпінні і праведній покорі... Якими благами пан Єзус і matka боска нагородять за всі лиха, що він зносив їх, вихваляючи волю бога... А він вішатися!

— Ти краще нічого не базікай татові, коли прийде,— наказує синові вічно заклопотана Бронеківа мати. У неї ще болить голова від вечірнього чергування на кухні ресторану.

Владик нічого не розпитує — мама знову зайнята з гостем. Він тільки щільніше тулиться до своєї сірої кицьки і намагається заснути... Він так намерзся сьогодні і наплакався.

II

Ранок проганяє чорних вужів з двору кривобокого дому, і вони заповзають у кутки. Зникають тіні жаху. Все стає сонячно-буденним, але від нічної пригоди лишається гострий присмак смутку.

У кімнаті з білими дірковими занавісочками, за якими засихають занедбані, чахлі квіти, прокидається Ясь. Щось непокоїть, гнітить його... Щось хвилює маленьке серце, наче ті непройдені темні сходи, які він намагався пройти в сьогоднішньому гарячковому сні... Цілу ніч він блукав цими невідомими сходами, шукаючи виходу, і цілу ніч маленький мозок безпомічно плутався в даремних зусиллях. Сонні оченята пригадують: труп у вестибюлі і синці на мертвій шиї.

Трупа нема. Його забрали до моргу. А круг події крутиться рій пересудів. Алеж у вухах нужденних мешканців кривобокого дому ще звучать грізні окрики поліцаїв, і висновки їхні ховаються в щілини, щоб, набравши там ще більшого суму і обурення, закопатись у мовчанку.

Ясевій мамі сьогодні погіршало, і вона зовсім не підводиться з ліжка. Татко лаяв бабу, що вона їй сказала про інженера, бо їй шкодить усяке хвилювання, і сам намагався бути таким веселим. Він усе запевняв маму, ідучи з дому, що йому обіцяли постійні лекції і що мама поїде лікуватись у сосновий бір. Мама заспокоїлась і заснула. Тоді Ясь так і прилип до баби, роздертий смутком незрозумілих вражень.

Що таке смерть в уяві семирічного Яся? Смерть — холодні гранітні пам'ятники з білими ангелами, коли він уперше був на кладовищі біля могили свого діда... Смерть — сонячне вмирання того тужливого вечора... Смерть — незрозуміло

важкий трупик їхнього песика Боббі, що якось нагло вмер від чумки...

Смерть — містичні казки, що плете йому стара бабуся, якій батьки доручають його виховання...

— Так от перед тим, як вийти з тіла, бачить душенька усе своє життя, — розповідає внукові бабуся, — і не хочеться їй з грішним тілом прощатись, а потім відчуває вона надзвичайну полегкість і з тіла виходить... Тоді бачить душа: стоять з одного її боку ангели, а з другого чорти... Та ще невідомо, куди їй піти доведеться. Три дні літає вона навколо тіла і тремтить, як листячко, бо видко їй вгорі, як стоять пан Євус і свята діва і докірливо на неї поглядають.

— А як діти вмирають, бабуся, діти, — запитує Ясь, — що з ними буває?

— О, вам добре, — каже бабуся, — у вас же гріхів немає. Вас святі ангели одразу до райських садів забирають. Ще й зітхання останнього дитинонька не спустила, а їй вже летить білосніжний, крилами сєє, і в руках у нього повно подарунків. Іграшки усякі, вбрання золоте і смажені курчата, і пирожні і апельсини!

— І апельсини! — застигає в захваті Ясь.

У Яся синенькі ручки і хвора нервова система. Ясів тато давно п'є, а мати хвора на туберкульоз. Криза і злидні прирекли його до кволості, і маленький Ясь чахлий, як на дворі бур'янець. Він давно забув про масло, пирожні й цукерки, які шановні пани капіталісти лишили йому тільки в казках, а апельсин, якого він бачив тільки раз у житті, викликає непереможну цікавість.

Зовсім учадівши від солодко-отруйних казок бабусі, Ясь користується з того, що вона заклопотана кльощами з „нічого“, і тікає коридором до Бронєка.

Патлатий Бронек замислено кінчає снідати хвостом оселедця. Він, як завжди, дома один. Він теж в еквілібристиці дитячих думок намагається розв'язати проблему наглої смерті.

— Зараз привезуть! — похмуро каже він.

„Його“ на світанку взяли розрізати, а вдень подивляться і привезуть для похорону, — так він чув, казала тьотя Клімця з другої квартири. Інженерша дуже плаче і каже, що їй не хочеться йти на вулицю.

Бронек люто одкусує шматок іржавого оселедця. Він сьогодні сердитий: його мучить цікавість. А коли він запитав дещо у мами, вона сказала, що Бронек ще малий і що їй нема часу розмовляти. Ну, а татко приходить з фабрики такий зморений, що краще й не підступатися. Оці дорослі, вони ніколи не поділялять його „дослідницьких“ стремлень! Бронек ніколи не забуде, як йому дісталося, коли він розщорив пузо старому плюшевому ведмедеві. А мусів же він дізнатись, що там у пузі кавчить!

— Ясю, поклич Владика,— каже він,— ми підемо туди подивитись!

— Куди?— блідне від цікавості Ясь.

— До сараю, де він висів!— заявляє Бронек.

— О, там страшно!— пробує заперечити Ясь.

— Нічого нема страшного!— презирливо копили губу експериментатор Бронек.— А дуже цікаво подивитись!..

Клубок цікавості підкочується до тендитного Ясєвого серця, і він біжить до Владика, хоч йому туди суворо забороняється ходити, бо Владикова мама „нечесна“.

— Можна, Владику?— галантно стукає він у двері...

Ну, звичайно, можна! Владикова мама ще спить, а коли чути її хропіння, то в хаті можна не тільки розмовляти, але й грати в коники. Владик флегматично вилазить з западини канапи, що через свою старість обернулася на якесь лігво, і йде назустріч Ясєві.

— Ходімо, Владику!— таємниче шепоче Ясь,— ми зараз підемо дивитись туди... у сарай!..

Флегматичні Владикові очі відживають і спалахують хворобливим огнем... Такий вираз був у них, коли хлопчикові вперше довелося побачити свою матір-повію зовсім п'яну.

Владик одягає пантофлю на одну з брудних ніжок і чимчикує за Ясєм. Всі троє збираються у Бронєка і звідти обережно один по одному спускаються зі сходів і проходять за ріг довгої дерев'яної будови. Звідти вони визирають, чи ніхто не бачить, і, нарешті, навшпиньках входять до сараю, де тільки вчора ввечері висів труп.

В сараї напівтемно... Та за хвилину очі дітей звикають: світла, що пробивається крізь малесеньке віконечко вгорі, рівно стільки, скільки треба, щоб розглядіти нехитру обстановку сараю: дрова, павутиння, мотлох у кутку.

Хлоп'ята підводять догори розпатлані голівки і довго уважно розглядають балку, на якій висіло тіло... Їм здається, що ця суха деревина може їм дещо пояснити в цікавому явищі наглої смерті.

Бронек стрибає на стару діжку і, діставши до сволака, обережно й боязко намащує шматок мотузки, що залишився там.

— Міцна!— діловито каже він.

Ясь знаходить долі огризок олівця. Він гарячково схоплює його, розглядає цю звичайну річ. Але ні, це річ — незвичайна.

— Цим олівцем „він“ писав записки, що знайшли в кишені!— глибокодумно вирікає Ясь.

Владик теж нишпорить долі, по кутках... Але він менше щасливий — йому нічого „такого“ знайти не пощастило.

Раптом щось шарудить, і облуплена глина падає зі стелі просто на рукав Яся... Ясь завмирає на місці. Очі його гарячково поширюються, і він таємниче шепоче хлопцям, що теж прикипіли на місцях.

— Це його душа! Це вона тут блукає, шукає його тіла!

— От іще!— скептично й голосно відповідає Бронек, зляканим згори.— Ніякої душі нема, це все вигадки.

— Що ти, що ти?— злякано махає на нього руками Ясь.— Як можна, щоб душі не було?

— Ні, ні,— заперечує і Владик,— не кажи так, і мені мама про душу казала.

— А мій татко каже, що ніякої душі нема, а є сама матерія!— вперто каже Бронек.

— Матерія!— сміється Владик.— От дурний (йому ввижається матерія у смужку і йому смішно, як то в людині може ховатись матерія).

— Ні, так... матерія!— вже не так певно заперечує Бронек.— І знаєш, ніякої душі у нього не лишилося— нічого він тепер не відчуває, і квіт!

Бліді Ясєві щоки наливаються рум'янцем, і його неврастенічне личко хвилюється:

— Неправда!.. Гріх так казати, великий гріх. Баба мені все про душу розповідала... Душа, от коли з тіла збирається виходити, так усе життя з самого початку перед собою бачить...

— Нічого вона не бачить!— бурмотить Бронек.

Суперечка розгорається. Владик аж присідає накарачки і зацікавлено стежить за ходом дискусії. Сам він додержує нейтралітету.

— Ти нічого не знаєш,— гарячиться Ясь.— От дітям, як тільки вони збираються вмирати, святий ангел крила розправляє і подарунки приносить.

Владик завмирає у непереможній цікавості і зовсім губить свою флегматичність.

— А я б дуже хотів ангела подивитись!— мрійно шепоче він, пригадавши золотих ангелів, що бачив на картинках у маминому альбомі.

Бронек сердиться... Та в душі ж очей нема, як же вона побачить? Вигадують старі! От, хай Ясь сам усе побачить, тоді він йому повірить!..

— О, Бронеку,— запевняє Ясь.— Ангели приносять дітям золоті яблука, і пирожні, і апельсини. І коли я вмиру, я потім прийду і все тобі розповім.

— Знаєш,— таємниче шепоче Ясь,— він отут іще три дні блукатиме.

Зі стелі знову сиплеться якийсь порошок (певно на даху бігає кішка), а в хлопців поза шкірою ворухаться мурашки. Здрагаючись, вони знову підводять обличчя вгору і дивляться.

Фанатизм Ясєвих казок змагається з Бронєковою „матерією“. Діти мусять прийти до якогось висновку, бо клубок нестерпної хворобливої цікавості шарпає їхні маленькі серця...

— О!— задихаючись, розриває, нарешті, тишу Ясь.

— Я знаю... Можна вмирати... А потім врятують... І можна про все, все дізнатись... І покуштувати апельсинів!

Бронекові стає моторошно, але його розум експериментатора не може не зацікавитись думкою опонента.

— А ти б не боявся спробувати?— питає він Ясь.

— Ах,— каже мрійно Ясь,— ти розумієш: і цукерки, і апельсини!

Хлопці беруться за руки, їх зуби цокотять, страх підіймає волосся догори, але вони не можуть зупинитись: вони не можуть більше стерпіти цієї гострої цікавості, на яку ніхто не хоче дати їм відповіді. Вони негайно мусять переконатися сами, хто правий, і сами дізнатись, що там за невідомим словом „смерть“.

Таємниче шепотіння сповнює куток сараю... Пропозицію прийнято... Вихід з тупика знайдено, і діти гарячково беруться до експерименту.

III

Нема довгих балачок: маленькі божевільні майже без слів розуміють один одного. Вони, як мишенята, розбігаються по кутках, нишпорять, навідуються додому і знову збираються з атрибутами: шматок мотуза, табурет, вкрадений з Владикової хати, стілець — з Бронекової.

У експериментаторів досить часу. Їхні батьки топчуть панелі, шукаючи кусочок праці, і туберкульозні руки не в силі пестити дитячі голівки. Самітним, як той бур'янець у кам'яних плитах засмученого двору, їм не зупинитись по дорозі в отруйну казку...

Діти працюють. На сволок повішено мотуз, під мотузом поставлено табурет, на табуреті — стілець. Все виміряно, як найкраще можна торкатися головою мотузки і міцно стояти на ногах.

— Ти не бійся,— заспокоює „героя“ Владик, хоч Ясь і сам „ніби“ не боїться.— Це ж одна хвилиночка... А там ти ангела побачиш, і зараз ми тебе звімемо.

План такий. Ясь стане на стілець. Владик полізе за сволок і накине петлю. Тоді Бронек прийме стільця і за хвилину знову його поставить.

Цікаву гру розпочато. Діти обережно замикають зсередини сарай... Вони, маленькі божевільні, хворі на цікавість, інстинктивно відчувають, що дорослі їх не зрозуміють.

Все готове... Ясь дивиться на мотуз... Діти на нього... Ах, як йому тепер страшно. Він згадує страшне обличчя мерця і готовий тікати світ за очі... Містичні апельсини вже бліднуть у його уяві. Алеж тепер самолюбство не дозволить йому відмовитись, і він заспокоює себе... Це ж дуже цікаво!

— Лізь, Ясю,— каже Бронек,— а то незабаром баба тебе покличе.

Він зовсім спокійний. Це ж спроба: так він розрізав ведмедеві пузо.

Владик зііз на сволок і готує петлю. Він сопе і відчуває урочистість моменту.

Ясь стає на стілець і заплющує очі... Він намагається уявити білі крила і величезного апельсина. Петля лягає на його шию, і Бронек забирає стільця...

Тіло Яся робить конвульсивні рухи. Ясь хропе, і тоді коло гострого жаху охоплює експериментаторів... Владик котиться, вірніше, падає зі сволока і сіпає Бронек:

— Скоріше постав стільця! Може, там не ангел, а чорти!

Бронек тремтить, але він вірний собі... Він гадає, що ще зарано, ще тільки хвилина...

— Ясю! — кличе він. — Ясю!

Страшне хропіння відповідає йому, і тепер уже Бронекове чоло вкривається потом.

Він кидається на табурет і ставить стільця... Але Ясеві ноги не стають на нього... Вони обминають його, висять так само — страшні, нерухомі ноги...

Бронек здригається, він перелякався. Необережний рух, і він летить із стільцем додолу, боляче вдарившись... Владик метушиться біля нього і вже реве вголос:

— Ясь! Боюся!..

Бронек знову будує піраміду. Він ловить скорчені ноги.

— Зніми мотуз! — істерично кричить він Владикові.

Але Владик кидається до дверей і намагається їх відчинити. Злякані рученята не слухаються. І жах дурманить мозок.

— А-а! — кричать хлоп'ята разом звірячим криком жаху.

.....

— Він тільки хотів покуштувати апельсинів! — плачучи, пояснює над тілом мертвого Яся Бронек.

Білі спокійні й автоматичні люди перестають одкачувати Яся. Все скінчено...

У задущливій країні на вікнах з дір'явими занавісками засихають занедбані чахлі квіти.

АРОН КОПШТЕЙН

ФРАГМЕНТИ З ПОЕМИ „1918“

ПЕРШИЙ

Я на землі осяяній лечу,
Вже двадцять повних років ряст топчу.
Але чому ж мені дитинство сниться,
Колючий куш, закинута криниця?
Тиф гарячковий,
чорний,

висипний

Йшов по Волохінській і Насипній.
Мені приснилася гірка вода...
Співаючи „да горе — не біда“,
Топтали брук важкі солдатські сотні.
І верстви йшли.

Потомлені.

Піхотні.

Ішли солдати порохняві гони,
Брили за ними коростяві коні
І падали.

Спинили птиці лет.

Ніч душна й сіра,
наче лазарет.

Мені наснились
порвані дрого.

І ти приснилась.
Може, це не ти?..

Був вечір.
Тиша.

Кволий місяць шез.

Приснилося, що ти не вмерла,
ще

Приснилося,
що досі ти зо мною,
Обпалюєш мене
тифозним зноєм.

¹ Вулиці в Херсоні.

Був вечір.

Сморід.

Ніч.

Вмирала мати.

Навіщо згадувати?

Не згадати...

Я уві сні минуле дожену,

І я своє минуле проклену:

Чад смертної шербатой свічі,

Німецьких офіцерів уночі.

Колючий куш уже не зацвіте.

Та я прокинувся.

Я помшусь за те.

1934

другий

1

Чорна тінь бомбовоза впала погнутим хрестом.

Вершники скачуть.

Курява по дорогах...

2

Блізько Чорного моря

скупчився город Херсон.

Відомий, до річч,

центральним острогом.

Я народився в Херсоні.

Що я запам'ятав?

Сіру воду Дніпра.

Товсті очерети плавень.

Похитування простріляних пароплавів.

Кров, яку ґрунт прибережний всотав.

Що я забув?

Ніжного ліжка тепло,

Колискові пісні,

Пухові подушки.

Любовно подані пиріжки...

Тільки, може, цього не було?

Так, напевно,

я правильно запам'ятав

Губи в заїдах,

ноги в ципках,

Трязюку,

що розплескалась липко,

По якій

достопам'ятних днів гасав.

Над містом похмурим
зібралися хмари густі.
На відстані трьох п'ятиріч
вони здаються сталеними.
Так починається перший спогад в житті:
Важко тупочуть солдати,
Чорні німецькі солдати. —
Діти біжать за ними.
Драстуй, дитинство мое!
Що ти скажеш мені?
Що мені ти покажеш?
Навіщо?
Не треба!
Чорні багнети,
шоломи крижані
Проколюють небо.
Це я пригадую, ніби в смутному чаду:
Сморідне місто —
наче покинутий вулик.
Солдати йдуть.
Невідворотно йдуть.
У підворотнях собаки
брехати забули.
Важко з неба спадати
Приблудній зорі.
Вона на багнеті повисла,
не може на землю злетіти.
Варто на Рейні,¹
чому ти стоїш на Дніпрі?
Варто на Рейні!..
Хмари.
Тупіт.
Вітер.

3

Цього не знавши,
я не можу згадать,
Але я впевнений: —
так воно й сталося:
Говорить один солдат,
слухає другий солдат:
Ночі холодні.
— Друже, що нам дісталось?
Розстріли мовчазні
На світанку.
Вантаження цукру в вагони.
(На сході

¹⁾ Перифраз німецької пісні.

місячний серп
невідомо десь зник,

З заходу
хмари гонить.

По даху б'є
одноманітна вода,
Чітко вирізняється
крапля кожна).

Говорить другий солдат,
слухає перший солдат :

— Друже мій!
Далі не можна.

Іржавіють наші багнети —
хоч чисть, хоч не чисть —

Від крові густої,
Я перетворився на ката.

Я більш не можу.
Товаришу ... Я ж металіст.

Я вмію
фрезерувати,
точити,

стругати.

Я сину зробив
із бляшанок автомобіль.

І всі дивувались.
Я вмів набивати опоки.

Куди ж я подіну
непевний тамований біль ?

(В казармі —
тиша і спокій.

Солдати поснули —
сто десятя голів

Однакових —
стрижених,
бритих,

квадратних.

В густому повітрі
гнот зачадів, зотлів).

Каже до ратника ратник.

Шепіт уже не плазує,
мов комашня по траві.

Він твердішає,
більшає, наче в'яз'яла.

У шепоті чути
слова нові ...

Днювальний суворо запитує :

— Що за розмови ?

Солдати змовкають.

Починають ізнову.

І другий спогад в моєму житті:
Окупанти виходять з міста,
приходять червоноармійці.
Вони без шоломів.
Чоботи в них прості —
Нековані.
Та, здається, сонцю скажеш
— „Засмійся“ —
Й воно засміється.
Скажеш Дніпрові: —
— „Розлийся“ —
І він розлілється...
Червоноармійці пішли.
З ними пішов мій брат.
Товариші провозжали.
Плакала мама.
Усміхнений парубок —
він не прийшов назад.
Він бився за нашу вітчизну,
поліг за країну Рад...
Ми всі б зробили так само.
Із Імлина він приходив у білій муці
І мене підкидав
на гарячій руці,
На гарячій руці...
Жовніри польські
вбили його.
Він лежав без труни.
На зеленій землі
він лежав,
не заплющивши очі.
Я вже виріс.
Рідко я бачу
дитячі сни.
Та забути його —
я не можу,
не хочу.

„Бідному сину пустелі
наснився сон“, —
Так написав
Микола Васильович Гоголь.
Біля Чорного моря
розлігся город Херсон.
Він простір дав
дніпровським дорогам.

„Бідному сину пустелі“ ...

Був би я сином пустелі,
Про нас би писали
етнографічні статті.
Презирливі художниці
нас малювали б пастеллю,
Гойдалися б панночки
в міському саду на релях,
А нас туди не пускали б
ніколи в житті.

Крізь штахети
ми б жадібно дивились,
як вони

Бавляться,
рвуть українські квіти.

Плетуть широкі вінки.

Ми б стояли,
замурзані діти,

Недокрівні підлітки,

Ми б дивилися на вітрину

Виснаженими очима —

Все життя — немов восени ...

Й німецький міністр колоній
приїхав би на Україну ...

Та ми —
парубки змужнілі.

Ми не бідні сини.

Я кров свою почуваю,
я братову кров почуваю,

Вона
мою батьківщину зросила.

Скільки запам'ятав,
скільки запам'ятаю,

Скільки я мав права,
скільки я маю сили!

ПАВЛО БАЙДЕБУРА

ТРИ НОВЕЛИ

ОСТАННІЙ ДЕНЬ

Удари обушка в його досвідчених руках падали розмірно, чітко. Він то робив підбойку знизу, — пускав гранчасте лезо поковзом, то відривав навалом крихку, сипучу верству. І масні великі брили падали донизу, обсипаючи руки й лице бризками скалок. Верства помітно рушилась, таяла збита.

— Кінчай, Рахматулін. Пора! — вже не раз долітало до забійника обірвано-глухо від штреку. То бригада забійників, упоравшись з роботою, збиралася йти на-гора.

Рахматулін припиняв роботу, якусь мить, вслухаючись, ловив відгомін звуків, але відповіді на оклики не подавав. Вмостившись зручніше в забої, він починав підбойку за підбойкою. Похваткий, звирений обушок раз-по-раз вгрюзав з напором в чорно-лискучу вугільну масу. Відзвуки вдарів плили, розповзалися лавою і зникали десь у звивах штреків, в ущелинах темних забутів.

Досі це була єдина лава у шахті, де вправно, але глухо й надсадно ще тукав обушок. А завтра тут, вздовж рівної вугільної стіни, натягнуться залізні троси, і лавою, стрясаючи тишу підземну, поповзе грімхка зарубна.

Завтра, здіймаючи куряву з поземки, машина підкосить відстояну віками крихку верству. І риштаками, з глушливим шеркотом, увстяж до штреку збігатиме шорсткий лискучий вугіль.

Це — завтра. А сьогодні старий забійник Рахматулін розчищає першу рівну дорогу машині.

На хвилину Рахматулін відкидає набік обушок, закріплює позад себе покрівлю й, піднісши врівень з очима лампу, вдивляється в довгий проріз лави. Лискуча, ніби відшліфована стеля збігає донизу і губиться десь в густій темені під штреком.

— А скільки ж метрів у довжину і вшир прорубав я, — нараз спало на думку Рахматуліну. — Ніхто ж не врахував, та й не збереш їх докупи, — міркує, ніби відповідає сам собі, на цей дивний запит Рахматулін і задумується над тим, що сьогодні він вже останній день працює в забої. А може й останній раз...

І завтра він вже не піде знайомою дорогою до старої „нарядної“, не стане до гурту забійників, і кліть піде в шахту без нього, Рахматуліна.

— Останній день. Останній день, — повторює вголос, ніби запитує й жаліється комусь старий забійник. — Останній день... — Ці напосідливі вразливі думки про неминучість залишати шахту непокоять Рахматуліна уже давно. І з бігом лічених днів росла-наростала тривога. І ось сьогодні...

— Так, так. Останній день... — І пригадується Рахматуліну вже безліч раз передумана ним досі ухвала шахтних організацій: „За старістю перевести з шахти на поверхню працювати по господарству шахти“.

— За старістю, — іронічно вимовляє це слово Рахматулін. — За старістю... — Він обурений з такого висновку. Тут напевне інша причина... — Ні, не вона, тут щось інше, — переконує себе Рахматулін. — Обушок і забійник потрібні ще шахті, — причина тут інша. — І вона захована від нього. І от, за старістю. Заштатний... Але він не хоче миритися з цим. Це завчасно. Він протестує.

Рахматулін з силою стискає держак обушка і з розмаху б'є у вугільну стіну. Удари щораз наростають. — За старістю, — повторює з обуренням в такт ударам Рахматулін, — за старістю...

Він підповзає вперед і б'є з наснагою, до втоми. Ніби сьогодні, вже наостанок, він рішив дійняти силою ударів вугільну стіну, прорубатись у незвідану ще глибіню надр. І десь там дійти краю, якого не дійшов він за сорок років. За довгих сорок років день-у-день з цим обушком під землею...

В дорогу до стовбура Рахматулін вийшов аж тоді, коли остаточно впевнився, що лінія лави вирівняна. Оглянувши лаву, зарубну, що лежала вже націлена в верству, Рахматулін скинув на плече обушок і відійшов із штреку.

Дорогу вибрав старим, давно вже забутим ходком. Цих останніх хвилин його у шахті він не хотів будь з ким зустрічатися.

Проходячи штреками, Рахматулін ішов поволі розмірним, неквапливим кроком. Ішов ніби навання, навіть не дивлячись, куди лягають попереду нього жовтаві відблиски лампи. Ішов напівзаплющивши очі. Лише іноді прислухавсь, за звичкою, як потріскують від тиску породи підпорки кріплення і, обсипаючись, знайомо шелестить полущена покрівля.

— Чи ж прийдеться коли знову цією дорогою?.. — набігають прикрі думки в старого забійника. Ще кілька хвилин тому він був шахтарем. Був справжнім шахтарем. Ще кілька хвилин... І все, чим жив він досі, що було близьке і рідне, все вже позаду, далеко...

... І зринають розбуркані, підняті раптово з глибин минулого спогади. Далекі спогади. І здається Рахматуліну, ніби

це було учора, не так уже давно, а насправді, багато, багато вже літ... І ніби крізь туманну і тривку заслону років встають у пам'яті перегони заплутаних, колись багато раз сходжених ним доріг, від шахти до шахти — доріг степами Донбаса.

В пам'яті старого збереглася ще перша порохнявою і втомою вкрита путь, мандрування з гуртком земляків, від рідного села Утар біля Казані, де виселка Юзовки. Вони, юрма обірваних, потомлених пішоходів, держали путь із півночі на південь, ішли дні й ночі, питаючи доріг і роботи. — Далека проклята путь...

З тих днів, перших днів у вугільному краю, Рахматулін пригадує свої перші вражіння: — запліснявілі, приземкуваті бараки за виселком у степу. Поодаль від бараків, серед бугрів, глибокі нори — шахти. Над ними стрімкі, мов міварети, каупери. А навколо степ і степ... Усіяний щебенем, зарослий поливом, сірий, мовчазний.

Рахматуліну, як новакові, відвели місце під нарами біля вхідних дверей. Він мав сторожити барак і зачиняти за кожним, що входив чи виходив, двері. Це був обов'язок найменшого з мешканців житла.

Тих днів він уперше в житті пив заборонену татарам гірку рідину — горілку, пив потайки від „своїх“ у колі руських шахтарів і часто з гуртом земляків ставав до кривавого бою — „казарма на казарму“ — такий був виселковий звичай, і така була перша „посвята“ на звання шахтаря його, ще молодого, Абдулли Рахматуліна.

Тоді Рахматулін не знав, як і ніхто не знав з робітників, їхньої шахти, що татар і руських нацьковували з тим, щоб внести розлад серед шахтарів, запобігти можливості єднання їх проти хазяїна. Такі були часи...

У кутку барака поряд Рахматуліна лежав хворий, розбитий завалом у шахті старий Закір Сібабула. Тихо, самотнім згасав Сібабула. Він лежав у напівтемному кутку на дощаних нарах навіть без постелі. Мешканці бараку приходили пізно ввечері, а зрання йшли на роботу. І нікому не було діла до хворого Сібабули, ні від кого не було ні допомоги, ні навіть теплої участі до старого шахтаря. Сібабула теж ні за чим не звертався ні до кого. Він увесь час лежав спокійно, тільки з хворих грудей його вилітали розбиті, тугі і поривчасті видихи, іноді пулась придушена лайка та стогін від болю.

Рахматулін пригадує: — одного дня старий Сібабула підвівся було з нар. Поволі зводився, напружуючи рештки своїх сил. Він, здавалося, тягнувся за промінням вечірнього сонця, що падало крізь щілини дощаних стін бараку.

Сібабула підвівся, ступив кілька кроків, але раптом повернувся назад до нар. З грудей йому хлинула чорна, запечена, ніби змішана з вугіллям, кров, і Сібабула безсило впав. Лежав горілиць мертво, блідий, нерухомий.

Здавалося, старий Закір уже мертвий. Але ось Рахматулін почув ледве вловимий шепіт:

— Абдулла, якін ул'м¹ Абдулла... відчини двері, мій сину, хай сонце встане...

Рахматулін виконав прохання старого і підійшов ближче до нар.

— Шахти! — ледве тягнув старий слова. — Шахти! Багато шахт... Я вмираю в цім степу. Двадцять літ і сто днів копав шахти. Двадцять літ і сто днів... Дні і ночі копав. Та нема для нас щастя тут, мій сину, немає... Все для них, все для них. І вугілля і щастя. Егей, Абдулла, ти подивись у вікно. Подивись, — он на бугрі за ярком будинок. Великий і пишний будинок. То хазяїн. Там щастя. І мое там щастя застрягло. Воно там, а я тут, і вмираю... Двадцять літ і сто днів копав хазяїну шахти. Двадцять літ і сто днів...

Сібабула хрипло обірвав слова і нерухомо дивився в якусь точку на поколотій, запліснявілій стелі бараку. Рахматулін, обпершись на поруччя нар, пильно вдивлявся в обличчя Сібабули. Воно було спокійне. Тільки якась невловима скорботність заволікала вже згасаючі очі старого. І дві великих сльозини застигли на причорнених вугіллям віях.

— Візьми, он там, — раптом заговорив, показуючи на дощану скриньку Сібабула, — візьми, Абдулла, відкрий, і все, що там є, хай буде тобі.

Рахматулін відкрив накривку скриньки. На купі шмаття лежали завернуті в засмальцьований намазлик² два срібних карбованці і дріб'язок міді.

Стривожений Рахматулін довго розглядав хижацького орла на срібних кружалках, то переводив очі на старого Сібабулу. У ці хвилини Рахматуліну було жалко і прикро до болю. В бараці нікого з артілі, лише куховарка Зейнаб сиділа біля нар з маленькою дитиною і плакала навзрид над мертвим Сібабулою. До тужливого голосу Зейнаб приєднувався тоненький, високий голос дитини, і баракком пливла мелодія суму.

Рахматулін вийшов з бараку і пішов у степ на бугор. Звідси було добре видно великий білий будинок, обсаджений густо акаціями. Біля загороди, поодаль від будинку, стояло декілька ресорних бричок і фаєтонів у запрязі баских коней. Було ясно — в хазяїна шахти гості. Іноді від будинку долітали дивні мелодії музики.

Рахматулін ніколи не був у середині великих будинків. Тож він по-своєму уявляв розкішні вбрання і життя тих, що господарі там і живуть по-панському. І зараз Рахматуліну уявлялось: — прикрашені килимами великі нари, навколо них

¹ Дорогий сину.

² Килимок, на якому моляться релігійні мусульмани.

стілці. Нарі гойдаються на гаптованих шовком і золотом вервечках. Навколо нар музиканти. Їх ніжна і дивна гра розважає панів за споживанням різних страв. Так уявлялося Рахматуліну, який знав лише життя таких, як і він, бідаків у селі Утар і шахтарів у бараках на нарах.

На цей раз музика, що пливла від білого будинку, не хвилювала Рахматуліна. Йому здавалось, ніби до ніжних мелодій домішувалось ридання Зейнаб і її дитини над Сібабулою.

Того вечора багато думав молодий Абдулла про долю шахтарську. Думав про старого Сібабулу, що прокопав дванадцять стовбурів для шахт і вмер самотнім, у злиднях, непотрібним нікому й забутим. І були думки в Рахматуліна тікати від шахт, від цих бараків і людей, а куди втечеш...

... Давно минули ті довгі роки, заплутані, приковані до чужих — хазяйських, ненависних шахт, бараків. Стекли у безвість чорні дні у лавах, забоях, тісними штреками в надсадній праці, відданих за безцінь на розкіш іншим — хазяїнам.

Ось згадався вісімнадцятий рік. Тривожний, грізний. Цього року Рахматулін кинув обушок і пішов із повстанським загonom. Ось ніби зараз, — це було перших же днів партизанського життя:

Загін повстанців заліг за естакадою, за колією залізниці. Із степу, від станції наближаються рівні колони німецьких солдатів. Пливають каски, у такт ході ритмічно коливається щетина багнетів. Наближають поволі. Вже видно їх, он зза бугра підходять. Рахматулін біля кулемета на териконі, напружений, рішучий, чатує наказу вдарити зливою куль...

— Дорогу! — А, Рахматулін, здоров. — Назустріч ударив жмут світла. І ледь Рахматулін відскочив набік, повз нього з гуркотом промчала партія порожніх вагонет.

— От і кінець путі, — подумав, відірвавшись від спогадів, Рахматулін, — ще декілька кроків, і стовбур. — Але Рахматулін не поспішає йти. Він задивився услід партії порожняка. Гуркіт вагонет і посвист коногонів, усе віддаляючись, зникли за поворотом корінної. А Рахматулін усе ще вслухався, стоячи посеред штреку. Ця раптова зустріч із коногоном йому теж навіяла спогади.

Він пригадав. То було двадцять першого року. Вони верталися з червоних фронтів. Верталися на шахти, до своїх жител. Але перепочинку не було. Тих днів відбудовували зруйновану, занедбану шахту. І перша вагонета, видана з вугіллям на-гора, була надзвичайною подією.

То було велике свято. На першій, наповненій вщерть вугіллям вагонеті коногон і відкатник Костюшка Каргаш під музику і захватні вигуки шахтарів проїхався уздовж естакади. То було...

Ще вчора, він, Абдулла Рахматулін нагадав Каргашу про ту знаменну подію. Він заходив до керівника шахти Каргаша

жалітися на заподіяну йому кривду. Він протестував проти ухвали шахтних організацій і просив перевести його працювати до бригади учнів. Бодай на півнорми, але щоб шахта.

— Ти ж зрозумій, Костю, — говорив схвилюваний Рахматулін, — колись на хазяїна плазував у забоях, бо треба було якось жити. А зараз... Зараз, коли я сам господар і для себе робота, я заштатний. — Ти ж зрозумій, Костю...

Про все розповів тоді Каргашеві Рахматулін. Він лише змовчав про те, що в нього часто болить спина і під негоду ломить ноги.

І Каргаш його розумів. Він був радий цій дружній розмові з Рахматуліним. Він обіцяв переглянути справу, подумати над заявою старого.

— Обіцяв багато і нічого толком, — так вирішив Рахматулін після розмови з Каргашем, — те обіцяння було так, для годиться. Він певний, — його заспокоювали, а справа рішалась, як і раніше: І сьогодні, коли спускався в шахту, його попередили біля стовбура, що сьогодні він останній раз із бригадою в забої.

І боляче старому, що сталося саме так. І навіщо було те обіцяння. І тим більше йому неприємно, що Каргаш свій же, з коногонів...

— Давай сигнал, Петровичу, — суворим голосом звернувся Рахматулін до стовбурового. — Це вже востаннє качатимеш мене на - гора, — і, потиснувши здивованому Петровичеві руку, Рахматулін похнюплений зайшов до кліті.

Над кліттю били чотири коротких удари. Рахматулін лічив ці сигнали. Вони, тисячі разів чуті ним перед спуском у шахту й виїздом на - гора, зараз здавалися вразливо гострі. Вони боляче відбивалися в грудях, в'ялили стривожене серце. Рахматулін підраховував удари і востаннє ловив приймний відгомін підземного життя. Він з напругою вслухався, як гримлять, наближаючись із штреків, вагонети, прислухавсь до вигуків, розмов на плитах, і все це, знайоме і рідне йому, він вбирав у себе з жадобою й прощався з ним назавжди.

І хотілось старому зараз піти далеко вглиб шахти. Ще раз, останній раз, пройтися під склепінням... А кліть, сколихнувшись, відірвалась від ґрунту і швидко втонула у чорній і вогкій ущелині стовбура.

Першу мить Рахматулін не розумів того, що діється. Він оторопіло стояв на плитах, навколо нього у прогонах дверей, біля стовбура в перемішці слів гриміли оплески.

— Збори, — майнуло в здивованого Рахматуліна, — але чому збори саме тут...

— Ну та й довго ж ти там, Абдулла! — кричали з гурту, що підступав ближче до кліті.

Рахматулін був оточений з усіх боків. До нього простягнуті десятки рук для вітання. Він не може збагнути, в чім

суть, — ці оплески, присутність тут його друзів, представників організацій і навіть самого керівника шахти, — все це незрозуміле і напрочуд дивне.

— Що, не ждав тут гостей? — вітаючись промовив Каргаш. — Оце як бачиш, Абдулла, всім гуртом, — і Каргаш обвів рукою присутніх, — прийшли вітати тебе з шахтарським сорокаліттям і з інструктором горуча...

— Це будеш ніби вугільний професор, — добавили з гурту, — професор по забою...

Рахматулін і не зглянувся, коли до рук йому потрапив великий букет квітів. Білі, рожеві. На перламутрову ніжність тонких пелюсток краплинами падає вугільний пил. Вугілля і квіти...

— І хто б це? — думає вражений Рахматулін. Він скинув навколо очима. Біля нього ось збоку молодь. — Учні, — здогадується старий, — учні горпромучу. Це квіти від них. Он та дівчинка в білому посміхається як, спіймавши його здивований погляд. — Це вона принесла квіти...

— ... Близькими ж днями, — злітає високий голос Каргаша, — всією шахтою відсвяткуємо сорокалітній шахтарський ювілей товариша Рахматуліна. Всією шахтою...

— Тримайся! — наперебій злітають веселі вигуки.

Роздивляючись квіти, Рахматулін помітив у середині букета держак обушка. Відполіроване вугіллям лискуче лезо втонуло між білих, рожевих...

Квіти, припорошені вугіллям квіти... І раптом перед стривоженим Рахматуліним в уяві постав з далекого минулого старий шахтар Сібабула. Він шукач незайденого щастя. Двадцять стовбурів викопав. Тисячі метрів углиб землі. А щастя й життя забирав хазяїн шахти. Двадцять літ і сто днів...

І Рахматулін ніби ось бачить перед собою: — два срібних кружалка в намазлику. Дзвенить дріб'язок міді... Ні, то дзвенять набігаючі з колій естакад вагонети, то дзвенять слова і оплески...

Рахматулін зняковіло вдивляється в знайомі обличчя. Йому хочеться зараз сказати багато, багато на слова, на шану від друзів, а в грудях йому тиснуть хвилі безмірно великої радості. І він стоїть мовчазний, розгублено посміхаючись у відповідь поривному високому вітанню.

ОРЛЯНКА

Цих днів, днів знайомства і дружби, Сахронов розповів гостям, колгоспникам з далекої Татарії, багато дивних історій. То було в хвилини приємних дружніх розмов. Старий шахтар був надзвичайно радий, — була нагода поділитися широким з друзями кращим, що було в нього. І він показував, гордий з того, що є чим хвалитись. Він розповідав гостям

про сьогодні, про минуле — учора і захоплено малював майбутнє шахти — завтра.

Так було впродовж кількох днів. У вільний від роботи час Сахронов заходив до гуртожитку, в якому перебували гості, і звідсіль вони гуртом йшли в „екскурсію“.

І було, в час довгих переходів, відпочинку, Сахронов непомітно влітав до гуртових розмов якусь згадану ним історію — випадок з шахтарського життя. Це був його, Сахронова, спосіб знайомити з виробництвом тих, що бачать його вперше.

Вже не раз спало на думку Сахронову розповісти гостям про один випадок з життя. Але він увесь час вагався. Сьогодні ж, коли колгоспники вертали з шахти, Сахронов, нарешті, зважився.

— Оце проходимо майдан, — почав Сахронов, коли зайшли на великий плац біля виселку, — і мені пригадався зараз один випадок, жахний, неприємний випадок, — підкреслив Сахронов. — Історія та вийшла через гроші, і почалося усе зза дурниці...

— Отам, за балкою на пагорбку, — показав Сахронов у напрямі колонії нових великих будинків, — жили ми, вугільні артілі, жили в бараках-землянках. Поряд стояли житла руських і татар, але й ті й інші жили своїм окремим, замкненим життям. Була навіть заборонена територія біля руських жител...

Сахронов раптом обірвав розповідь, звів мову на інше. Він згадав, що перед ним гості-татари, а розповідь мала бути про татар і була неприємна змістом.

— Псувати настрій не варто, — міркував завбачливий Сахронов. Він боявся затьмарити своєю розповіддю радісний настрій гостей. До того ж і дорожив своєю дружбаю з ними. — Хай так, краще замовчати, — заспокоював себе Сахронов. Хоча думка про випадок той все ж таки непокоїла, наверталась. До того ж вичерпався запас знаних ним пригод, випадків, але дні зустрічей збігли, і нагоду для розповіді було втрачено.

Сьогодні останній день перебування гостей-колгоспників на шахті „Три“. Уночі вони відбудуть у далеку дорогу до Татарії. І це був останній вечір зустрічі друзів. У просторому, чепурно прибраному гуртожитку повно робітників-шаhtarів з виселку, сусідніх гуртожитків. Вони прийшли прощатися з гостями.

Стільців для всіх не вистачило. Сиділи на ліжках, а то й стояли, поспиравшись на лутки вікон. Точились жваві дружні розмови.

Повз гуртожиток пройшла юрба молоді з піснями, жартами.

— Татарську пісню співають, — хтось зауважив у кімнаті. Всі прислухались. То уривчастий, то довгий тягучий мотив злітав високо вгору й плив, потривоживши вечірню виселкову тишу...

— Сьогодні ми були вражені вкрай, — говорив, звертаючись до всіх, колгоспник Кулаєв. — У сусідньому гуртожитку, куди ми зайшли провідати земляків, нас привітали всі присутні там татарською мовою. Це було дивним, бо в тім гуртожитку впереміш живуть татари, руські й українці.

— А з'ясувалось усе просто, — доповнив Кулаєв Заріф Ашхабатов. — Хлопці живуть дружно, то й мова спільна...

— Ех, і часи пішли... чудесні часи, їй-богу! — встрияв до розмови бригадир делегації колгоспників Зайнулін, відійшовши від вікна, з якого слухав пісню, — хороші часи. А було колись, страшно й згадати було...

— Я розповім вам, товариші, про один випадок. — Зайнулін рішуче підійшов до столу, щоб бути на видноті.

Розмови в кімнаті стихли. Всі присутні обернулися в сторону Зайнуліна. Він був, як і завжди, спокійний, упевнений, лише сквапливість пальців, що вертіли цигарку, видавала приховану Зайнуліним схвильованість.

— Того разу в нас була орлянка.

— Гра така, на гроші, — поспішив пояснити Сахронов, що зайшов попрощатися з гостями вже одягнений у свій робочий одяг. Він мав сьогодні спускатися в шахту з вечірньою зміною.

— Так, гра на гроші, — потвердив Зайнулін, починаючи розповідь. — ... І була навіть заборонена територія біля руських жител, на яку не мали права заходити татари, а ці теж не спускали, мстились руським, якщо була траплялась нагода. Ясно, хазаячки й підрядчики артільні націю на націю натравлювали...

— Щоб на хазяїна шахти працювали спільно й мирно, — кинув хтось із присутніх.

— А на хазяїна, звісно, робили в одиночку й гуртом. Але я зараз не про це, — оговорився Зайнулін.

— Так от, зустрічі руських і татар відбувалися майже щонеділі. Місцем зустрічей був базарний майдан, що простягся між шахтою й виселком. Сюди збирались здебільшого уже напідпитку, а недалеко від виселку, на базарі, було дві пивних і монополька. На плацу часто відбувалась і боротьба між татарами й руськими в закладку на гроші чи випивку. Але найчастіше на майдан приходили грати в орлянку. Грали удвох, учотирьох, а то й цілими партіями.

Це було одного літнього дня. Сонце вже допливало до обрію. Спека помітно спадала. Навколо розлилась дрімотлива тиша. Наближався вечір. Зі степу плив гіркотливий полиневий дух. У цей час до плацу, ніби по змові, підійшли групи татар і руських. Здавалось, татари не помітили руських і перейшли вже майдан. Їх дорога нібито була до сусіднього виселку. Але то був лише випробуваний уже не раз маневр вдаваної байдужості.

З руських хтось кинув наздогін татарам грубу, але дружню лайку. Це була зачіпка. Татари відповіли й зупинились. За хвилину дві групи шахтарів стояли одна проти одної й, по-дружньому кепкуючи, перекидалися словами.

— В орлянку, — сказав хтось із руських слово, якого ждали обидві сторони.

— Орлянку... — відповіли татари, — починаємо з трьох копійок.

— Хто перший?..

— Найменших сюди. Хай починають, — внесли пропозицію, яка була вже досі традиційною в грі на орлянку. Такий уже був закон: першими гру починають щонайменші з гурту.

Від руських вийшов невеликий на зріст білявий хлопчина років п'ятнадцяти. Він вийшов, певніше був випханий з гурту наперед, тримаючи затиснуті в руці три копійки.

— Васько, не дрейф, сміливіше!.. — підбадьорювали грубо хлопчину.

Від татар вийшов я. Вийшов з намови нашого артільного старости. Того дня я вперше в житті починав гру в орлянку.

Глянувши на хлопця, що стояв проти мене, я мало не скрикнув від радості, але опам'ятали вигуки спонукання земляків. Переді мною стояв мій знайомий, приятель, дверовий у шахті Васько. Ми ніколи досі не зустрічалися на поверхні, наше знайомство і дружба були там, у шахті. Щоразу, коли я гнав по корінній до забоїв „козу“ з деревом, я зупиняв вагон на повороті штреку і йшов відвідати Васька. Він сидів дверовим на подовжньому штреці. І тут відбувалися наші зустрічі.

Останні дні ми жили однією думкою: розгледіти як слід машину в шахті, що помпує воду. Розгледіти досі машину ми не могли через вартового, що завжди стовбичив біля неї. До того ж у нас не було часу. Васько мав пильнувати двері, а я — гнати „козу“. Учора ми домовилися в неділю спуститись ходком до шахти і роздивитися як слід дивну машину. Зустрігися мали в степу біля шурфу перед заходом сонця.

— І ось... Я й Васько зустрілися очима. На мить ми забули, чого стоїмо один перед одним. Ми були раді цій нежданій зустрічі. Мені і, напевне, й Васькові, хотілося забратись за руки й піти геть звідси далеко в степ...

— Кидайте... Задивились... Кидайте! — кричали на нас з усіх боків.

Першим кинув Васько. Велика мідна монета перевернулась у повітрі й плоско упала на втопану землю. Моїх три копійки довго котились з горба і, описавши півколо, лягли доверху „орлом“.

— Татарський! — крикнули з гурту.

— Кидайте знову.

Ми кинули вдруге. На цей раз орел був на стороні руських. Гра продовжувалася. Великі і маленькі, притерті й бли-

скучі монети раз-по-раз злітали догори. Іноді здавалося, що лінії льоту монет у повітрі переплітаються, і було б трудно розпізнати, чия саме монета, приземлившись, виграла чи програла. Так здавалося б для недосвідченого. А тут за льотом монет пильно стежили десятки людей — „знавців“ гри. Були такі, що заздалегідь, коли ще монета кружляє в повітрі, могли сказати, якою саме стороною вона впаде.

Гра затягалась і розпалювала. Все нові й нові партії руських і татар ставали до кола.

Коло людей то ширшало, то вужчало з боків. Тільки ми, — я й Васько — стояли на одному місці. Нам подавали монети до рук, і ми, мов за командою, під гомін, лайку і сміх кидали їх угору.

— По банку! — раптом хтось крикнув голосно.

— По банку! По всіх!.. — почувися вимогливі голоси з усіх сторін. Наша роль — моя й Васька — закінчувалась. Ще один останній раз „по банку“, ми відійдемо, а дві купки награних мідяків перейдуть до однієї з сторін.

В цей завершувальний момент гри я вже забув за Васька, для мене він зараз не існував. Я лише стежив за його рукою, що помітно тремтіла. Я, теж схвильований, ждав наказу. Отруйний яд азарту уже заволодів нами.

— Кидай, — почувися магічні слова. Дві монети майже разом злетіли високо вгору й гулко впали. В цю мить ніхто не проронив жодного слова. З десятків грудей почувся тільки спертий раптовий видих. Живе коло ворухнулось, подалося вперед і стигло, вп'явшись виряченими очима у два п'ятаки, що нерухомо лежали один біля одного.

— Татарський орел! Татарський!

— Так, наш...

— Не спускай татарам. Не спускай! — раптом почувся знайомий різкий голос „всесильного“ на шахті артільника — багатія Бикова.

На мить гравці, здавалося, забули про гру. Всі, як були, повернулися на почутий голос. Биков, високий, кощавий, стояв, розставивши широко ноги, й перебирав жовтаву мичку бородини. Він вигукував, реготався від задоволення з того, що так раптом спугнув гравців.

— Не спускай їм. Грошки ваші, — хікікнувши повторив Биков. Голос артільного наказував, під'юджував...

— Неправильно кинув. Неправильно. Переграти „по банку!“ — заперестували руські.

— Не дати їм грошей. Васько, гроші твої. Бери, Васько! — кричав і реготався від задоволення з наростаючої сварки Биков.

Підштовхнутий ким Васько раптом скочив [до вже згорнутої купи монет. Я кинувся на захист грошей і рвучко відіпхнув у бік осмілілого свого партнера, а за якусь хвилину ми вже немилосердно тисли один одного, катаючись по землі.

Нас не розбороняли. Спірка за виграш наростала. Але ми не прислухались до того, що діялось навколо. Ми борюкались, намагаючись осилити один одного.

Нарешті, Васько опинився наді мною. Однією рукою він затис мені на горянці сорочку, другою намірився вдарити в лице. Я спритно відбив напад і вивернувсь спід „ворога“. Ми знову покотились.

Я немилосердно здавив, вивертаючи з силою, руку Васька. Так, ще зусилля, і я тріумфую. Васько, кречучи від болю і напруги, в'яне, вже зблідлий, безсилий. Я ще нижче схиляюсь над ним і з силою вдавлюю в землю. І раптом я випустив його з обіймів, скрикнувши від болю. В ту ж мить Васько теж скрикнув і виплюнув на землю кров.

У вихорі бійки нас зім'яли під ноги.

Я було вирвався з гущі людей і відбіг у сторону.

— Ти куди, а!? — оглушливо крикнув наш артільний староста і поштовхом ноги завернув мене знову до гурту татар, що відстоювали своє право на гроші і свою честь у бійці з руськими.

Я вдруге, влучивши момент, відповз від своїх і перебіг, крадучись, майдан. Я втік.

Я, пригадую, довго біг степом світ за очі. А навздогін мені долітали жакні викрики, лайка з майдану, і в'їдався у вуха болізнний крик зів'ялого Васька.

Вже безсилий, ледь живий, я впав на землю. Лежав нерухомо, ніби застиг. Навколо мовчав степ. Сонце давно вже пірнуло на заході. Степом, здавалося, летять, здіймаються великі чорні тіні. Вони сплітаються, густішають, німі й грізні, колошкають траву, — страшно. Ніч. А я один. Один у степу, далеко від житла. Страх самотності все нарастив. Але я знав, що вже ніколи не повернуся туди, до своїх земляків. Мене не приймуть більше до артілі. Мене не приймали й раніше до цього. — Малий ще, безсилий, — казали. А зараз...

Я уявив усе, що сталося сьогодні. Згадався Васько. Я вже ніколи його не побачу. Згадалась і машина в шахті, — на третьому схилі помпуге воду. Сьогодні ми ж мали бути там. І от...

Я плакав. Плакав беззвучно, ніби боячись порушити нічну степову тишу, припавши лицем до землі. Я оплакував усе пережите досі, жакну невідомість попереду й перекушений Васьком палець.

Ранком до схід сонця я добираюсь до станції, щоб їхати до рідного краю — Татарії. І щоб більш ніколи не вертатися до шахт і до своїх земляків.

Це було на п'ятнадцятім році мого життя... — На цім Зайнулін обірвав свою розповідь.

Першим порушив глибоку тишу в кімнаті Сахронов.

— Закір, невже це ти? Закір... — схвильовано промовив він

і рвучко підійшов до Зайнуліна, розглядаючи його, ніби вперше бачить.

— Так, Василю Івановичу, це я, — посміхаючись відповів Зайнулін. — А тебе я пізнав аж сьогодні, коли ми верталися з шахти. Ти ж був розпочав про цю історію з орлянкою. А пізнав я тебе по рубці на кінчику вуха. То ж я віддячив тобі за перекушеного пальця того жакливого, трагічного для нас дня...

— Аж коли довелося... — обронив Сахронов.

— І в які часи зустрілися. Хороші часи...

Двое друзів стояли один проти одного, взявшись за руки. І здавалось, ніби то стоять зараз цієї хвилини хлопчак, як тоді, далеких минулих днів... Стоять, усміхаються, несказано раді цій зустрічі.

СЮРПРИЗ

Уральцеву давно вже відомий зміст вписаних слів. Але він, ніби зачарований, подовгу розглядає маленький клаптик паперу, що лежить перед ним на столі. Він ніби вивчає деталі віртуозно заплетених літер, підписи й пляму печатки, що півколом лежить на густих рядках.

На папері вписано скупі і горді змістом слова:

„Відмінник. Машиніст зарубної ДТ — Петро Уральцев — першим“. Останнє слово, ніби примітка, виведене окремо, зверху над текстом. Останнє слово для Уральцева зараз найдорожче. Воно довершує сьогодні високу, горду честь машиніста. Воно хвилює.

Вздовж вулиць, над кварталами виселку, здіймаються лунки й пливуть у простір мелодії оркестру, чути кроки — відзвуки ритмічної ходи.

Уральцеву не видно тих, що крокують, але він пізнав по зльоту голосів, що то йдуть колони молоді. Вони йдуть у степ, за виселок, на свято.

Уральцев ловить на слух знайомий мотив оркестру й беззвучно підспівує. Йому здається, ніби те слово „перший“, ось, щойно вчитане ним на папері, ожило і звучить знайомим мотивом у плинних мелодіях музики.

— Першим, — повторює вголос про себе Уральцев. Цим словом сьогодні довершується омріяний багато днів тому і вже ось здійснений задум — бажання його, Петра Уральцева.

Першим...

То було місяць тому. Було на загальній шахтній нараді підземників.

— Квартальний, — говорив голова шахткому Корчагін, — ми підігнали до строку. Ми попереду всіх шахт нашого тресту. Так, попереду, — гордо підкреслив Корчагін. — Нашу перемогу ми відсвяткуємо. І надалі взятий розгін не здамо...

— Підтягнемо,— підтримали з зали.

— В день нашого свята,— вів далі Корчагін,— до нас, на шахту Три - біс прилетять аероплани. Будуть польоти кращих ударників шахти.

Залою війнув стримуваний гомін здивовання.

— Так, товариші,— підвищив голос Корчагін,— ударники повітряних висот вітатимуть героїв вугільних глибин...

— Змагаємось, хто першим полетить,— кинув хтось раптом на слова Корчагіна.

— Змагаємось!— підхопили гуртом і довго перекидали з кінця в кінець зали овіяне сплесками твердих долонь це влодобане, рішуче слово.

То були хвилини напружливого воління. Так неждано й бурно народилася ідея змагання на право першого польоту на аероплані. Того ж дня між бригадами шахти вкладались угоди на змагання.

Звістку про приліт аеропланів і змагання на першість польоту Уральцев сприйняв, крім усього, і як подію, що чіпляла особисте, глибоко інтимне його, Петра Уральцева. Перед схвилованим цією подією машиністом нараз поставала в уяві вона, Іна, колишня відкидниця шахти Три - біс, зараз токар по металу на одному з великих заводів у місті.

Уральцеву пригадуються їхні зустрічі й розмови. Пригадується... Минаючи виселок, над полями, майже щодня погожих днів у височині плывуть аероплани. Він і Іна виходили в степ, подовгу стежили за льотом стальних птиць, і народжувалася мрія, бажання: хоча б раз здійнятися на тій дивній облитій сонцем машині й перелетіти далекі горизонти над степом. Хоча б раз...

— Я хотіла б злетіти високо, високо. Туди, в надхмарну плинь... ти знаєш,— говорила в замріянні Іна,— я стільки думаю про ті машини й повітряні польоти, що навіть сниться...

Уральцев змовчав тоді на ті слова Іни. Він бо й сам нераз уявляв здійснення в вишині. Але то було лише бажання, і здалося воно нездійсненним на їхній шахті. Аероплани ж бо ніколи досі не приземлялись поблизу шахти.

В Уральцева й Іни була навіть думка у вільний час з'їздити до міста, де є аеродром, і там... Але задум не здійснився. Іна від'їхала з шахти на інше виробництво. І ось минув уже рік. Зв'язком їхньої дружби були лише листи. В них до подробиць описувалось все, що траплялося більш-менш цікавого в житті Уральцева й Іни.

Приліт аеропланів на шахту Три - біс — не звичайна подія. Того ж дня Уральцев вирішив поділитися з Іною цією звісткою.

— Я повинен летіти першим,— вирішив тоді Уральцев,— першим від усіх на шахті... І як буде вражена Іна... — В захватнім піднесенні він творив в уяві свій майбутній політ.

— Першим у змаганні на першість і — сюрприз для неї...
І ось на цім маленькім чотирикутнім клаптику паперу коротко й просто відбито, підтверджено досягнуте ним, Уральцевим.

Зараз дванадцята година. Початок свята о першій. Уральцев святково одягнений, причепурений, але виходить з дому він не поспішає. Він вирішив сьогодні ж невідкладно написати Іні листа. Поділитися з нею радістю і разом з тим вразити її несподіванкою. Адже він перший...

„Люба Іно,— почав Уральцев. За цим йому хотілося б вислати якісь надзвичайно хороші слова, що вбирали б у себе глибоку інтимність, їх дружбу і радісність настрою. Але він не може зараз добрати цих потрібних йому слів. Він ніби розгубив їх. Думки не вкладаються в рамки бажаних слів.

„Хороша, любя Іно,— повторив на папері Уральцев,— я вже писав тобі раніше в своєму листі про очікуваний нами приліт аеропланів, про змагання на право першого польоту. Так от, наша бригада п'ятнадцятої лави на першому місці. Та й працювали ж ми як!.. Це був таки справді вугільний бій.

Я перший із машиністів шахти почав давати цих днів три цикли зарубу за зміну. І сьогодні я першим лечу. Так, любя Іно, я — перший. Уяви, яка це честь!..

Ось за годину я здіймусь на аероплані. „В надхмарну плінь“ — пригадуєш, колись ти мріяла — в надхмарну плінь... Але мені здається, що хвилі радості здіймають мене зараз ще вище, куди я не сягав навіть у думках. І цією радістю сьогодні я ділюся з тобою, хороша, любя Іно. Коли я буду там, у повітрі, я буду думати про тебе, мого хорошого мрійника“...

Уральцев відірвав руку від паперу і задумався над тим, що писати далі. Хотілось ще розповісти про шахту, про себе. Згадав, що Іна обіцяла приїхати на шахту в липні. Так довго ждати. А зараз весна, і вечори п'янікі...

Раптом Уральцев обірвав думки. Прислухався. Звуки, ледь вловимі, влітали у вікно й, кружлячи, не зникали. Здавалось, ніби то гримить притаєно розбурканий за горизонтами степ. Звуки щомить густішають, нарастають гоміхкі й дивні.

„Вони вже ось, летять до нас, на шахту,— заспішив писати Уральцев.— Я чую. Ось наближаються. Які дивні звуки. Здається, ніби сто зарубних вирвалися разом із глибин шахти й стрясають небо дивним гудом.

Іно, я опишу тобі про все після, після,— дописував уже похапцем останні рядки Уральцев,— зараз спішу. Іду за виселок, у степ. Там зараз починається свято.

Бувай, Іно. Пиши. І жди другого мого листа“.

Уральцев уже готовий був іти, коли раптом повсталася думка:— А як же з листом?.. Надіслати спішною поштою?..

По дорозі до пошти Уральцев простежив, як два літаки, описавши повітряні кола над шахтою, спускались за виселком. Приземлялись саме там, де на рівнині здіймались під небом димові стовпи. То була відзнака місця посадки машин.

Перевірка і вписування адреси до книги реєстру листів здавалась Уральцеву вічністю.

— Адреса не зовсім чітка. Підправте літери,— безапеляційно зауважив поштар,— ось тут,— і він вказав на прізвище.

Уральцев наводив чіткіше літери у словах „Снегіна Іна“ і з нетерпінням прислухався до розмірних, спокійних ударів маятника. Він врахував кожную секунду, але з будинку пошти вийшов лише тоді, коли лист, уже оформлений, ліг до поштової теки.

Пробратись крізь густий натовп людей, що оточили живим кільцем машину, не було жодної можливості. На мітинг, який відбувався перед початком свята, Уральцев спізнився. Він стояв у задніх рядах і лише з віддалі чув уривки з промов ораторів, що один за одним виступали, піднімаючись на аероплан, як на трибуну.

Навколо машини раз-по-раз зринали поривні оплески—відповідь на слова промовців.

Сьогодні шахтарів шахти Три-біс вітали люди повітряних висот. Їх чотири, у вбранні пілотів, стояли на корпусі машини.

Вони, ніби на хвилину ось, спустилися з вишини, щоб прийняти цей парад людей з землі й самим віддати шану на вітання. А потім знову здійматись тули, за хмарами...

Коли злетів востаннє і розтанув над степом густий, перекатний сплеск тисяч долонь, натовп поволі відхлинув від машин. Пропелери раптом зірвали повітря.

— Уральцев! Петро Уральцев!— почулось від аероплана, що вже готовий був до зльоту.

— Проспав. Онучі десь сушить,— відповіли жартома з натовпу.

Жарти друзів і сміх підганяли Уральцева. Він, задиханий, спітнілий, спішив прорватися крізь ряди. Вже аж біля аероплана Уральцев зупинився і, широко посміхаючись, замахав у повітрі рукою. Вдавав прощання з тими, що стежать за його польотом. Він був певний,— йому зараз усі заздять.

В кабіні, куди обережно, з легким острахом зайшов Уральцев, уже сидів його напарник, помічник машиніста Фесенко.

— Хоча разом будемо,— обронив Уральцев, сідаючи на вільне місце.

За хвилину, коли закрилися дверці кабінки, машина мчала степом, раз-по-раз відчувались стряскі поштовхи. Раптом поштовхи стихли. Уральцев виждав декілька хвилин і з завмиренням серця глянув у вікно вниз.

Назад, кружляючи, прудко бігли смугастосірі стьожки землі. Ось біг уповільнився, земля підіймається вгору, стає

покатою стіною й пливе в невідомому напрямі. А внизу голуба безодня неба. В такі хвилини серце падає вниз і щемить полохливо, тривожно. Але за мить усе стає на своєму місці, врівноважене. І знову обгортає тепла незвичайна легкість.

А в далині і з боків маячать приплюснуті маленькі, ніби іграшкові, шахти, виселки. Розбіглись покручені стьожки доріг, обрії над степом розкрились, поширшали. І невідомо де спускаються на землю округлі вінця небес. Ще не пережитий ніколи досі трепет проймав усього Уральцева. Іноді йому здавалося, ніби то не повітряна машина мчить його, а надмірно п'янка радість здійсмає все вище і вище. І він пливе на гойдливих валах невидимих хвиль. Пливе в невідому стрімку далину...

— Шахта. Дивись, наша шахта. Яка маленька!— кричав Фесенко, показуючи на будинки, над якими кружляв аероплан.

— Під'їжджаємо, — відповів Уральцев, відшукуючи свою квартиру серед будинків виселку.

Аероплан приземлився, шугнув над землею і став. Уральцев вийшов з кабіни сп'янілий, ще не відірваний від пережитого там, у височині. В першу ж мить він почав розглядати машину, будиши зараз зблизька біля неї. Хотілось бачити й того невідомого пілота, що так виправно вів льот у повітрі.

Уральцев зробив декілька кроків в обхід машини й зупинився вражений.— З кабіни аероплана, скинувши шолом пілота, вийшла Іна.

— Ну, як, Петре?— запитала вона, простягаючи руки назустріч.— Ти не ображайся, що я тебе не попередила листом і за мій секрет взагалі. Це так, щоб глибша була радість з несподіваної зустрічі. А я, знаєш, закінчила школу пілотів без відриву від виробництва...

ПЕТРО ДОРОШКО

БАТЬКОВІ

Ти ще, батьку, довго проживеш.
І твої важкі великі руки
На долонях піднесуть онуків
І онучок повношоких теж.
Ти багато, батьку, проживеш.

М'якосердий, завше добрий, щирий,
Все життя у праці ти провів,
Все життя серед поліських нив.
Ти зростив радянській батьківщині
Міцногрудих чотирьох синів.

Ти живеш уже другий піввік,
Щирий, чесний, справжній трудівник,

Закарбую я тобі на честь
Те, що у колгоспі добрі коні,
Що зерном дорідним завше повні
Всі засіки у колгоспі вщерть,
Що багато на землі плодучий
Насадив ти дорогих дерев ...

Ти онуків ще життя научиш.
Од засіяного плід збереш.

Ставлю й це на честь тобі, старому,
Хоч багато в скруті ти страждав,
Та дочок міцних, синів здорових
Виростив. Онуків теж дїдав.
Що життя у чесній праці вивчив.
Зроблене тобою вславить слід.
Член колгоспу у селі Тупичів,
Член сільради у тому ж селі.

Хоч на старість, та розквітнув сад твій,
І твій розмах не зазнає меж,

Ти живеш у повному достатку
І в достатку довго проживеш.

Ще міцні твої великі руки,
І, торкнувшись повних ніжних щок,
Піднімаєш ти своїх онуків
До рум'яних яблук, до гілок.

Усміхайся. Очі не потухли,
І за часом зріст онуків стеж.

Син Дорошка Федора — Онufrій,
Батьку мій,
Ти довго проживеш!

Вересень 35 р.

СЕРГІЙ БОРЗЕНКО

ЦВІТ ПАПОРОТІ

Вперше побачив я Аляб'їна, коли Нікопіль захопили білі. Я вийшов на вулицю. Надворі було ясно і весело. Золотою стернею вилискували близькі поля, далекі плавні черво-нілі, ніби вирізані з міді. І це було так прекрасно, що здава-лось: то не гармати і не канонади, то йде запізнїла осіння гроза і степ чекає теплих урожайних дощів.

Раптом повз мене пробігла перелякана мати. Вона схопила мене за руку і потягла у хвіртку. Але я видерся. Вулицею вели арештованих. Закривавлені, закипілі, аж чорні бинти оперізували їм голови, пошматовані, убризкані кров'ю шинелі звисали з голих плеч, проте очі їх горіли живим вогнем. Бо-сими ногами арештовані збивали хвилі холодного пороху і брели в ньому, як по калюжах. Я боявся і я бажав побачити поміж них і рідне обличчя — батька. Але я бачив тільки ве-лику незграбну постать командира полку Аляб'їна. Він посмі-хнувся до мене, потім нахилився, зірвав знад рівчака запо-рошену гілочку полина, розтер її між долонь і припав до гіркого пахучого листя.

— Кинь! — закричав на нього конвоїр, — не помагається смертельникам нюхати квіти!

Зціпивши зуби, я дивився на волохаті зацяцьковані сріб-ними черепами кавказькі бурки конвоїрів, блідолицих юнаків. Як ми їх ненавиділи! Вони не вміли нічого робити, тільки вбивати людей. Навіть, ми — діти — в кожному з них бачили тільки ката.

Аляб'їн з жалем подививсь на полин, на небо, на мене. Обличчя його враз пішло плямами, він нагло розмахнувся і вдарив навідлі конвоїра. Його схопили, кинули у вогкий ще після роси порох і почали бити, — ногами, прикладами. Сине від ударів обличчя Аляб'їна разів зо два мигнуло переді мною, але я його побачив і зрозумів: — він витримає, скіль-ки б не били, ніякі удари не зломлять душевної сили цієї людини. Було дивно, як не зрозуміли цього конвоїри...

Печальна процесія давно зникла, а я все стояв вражений:

так Аляб'їн, цей легендарний герой,— смертник... Мені було дванадцять років, і я ніяк не міг зрозуміти, навіщо вбивати таку хорошу, розумну людину. І я відчув, що коли вб'ють цього зовсім чужого, але зовсім рідного мені чоловіка, я стану таким самотнім, що не зможу далі жити.

Увесь вечір я ходив мов п'яний. Я хотів врятувати Аляб'їна. Я розповів це моїм вуличним товаришам. Вони запалилися, ігри були покинуті. Ми — троє маленьких змовників — зібралися в полинах за садом Ванічки Отченашенка, сина залізничної сторожихи. Полин — це були наші прерії. Ми любили його гіркий дух, його непомітні, повні жаркого порошу квіти. Блідосірі тонкі стебла нагадували нам морозині візерунки на віках. У Нікополі на поліні настоявали горілку і клали в постіль від бліх. Говорили, що коли з'їсть корова полина, то в неї на тиждень згіркне молоко. Ми навмисне заганяли скотину ненависних нам хазяїв у наші прерії. Тоді корови перетворювалися на бізонів, а ми на індіців, які виконують „криваву помсту“.

Ми поклялися врятувати Аляб'їна, записали клятву на папері, потім ножем, якого приніс Ванічка, кожен із нас порізав собі пальця і розписався кров'ю. Урочисто закопали ми наш договір під кущем агруса.

Але це побачила Капитоліна Терентьєвна Отченашенко, Ванічкина мати. Вона відкопала нашу клятву, одшмагала Ванічку, нашого милого друга, і замкнула його до комори.

— Що ж, будемо самі виручати комісара,— сказав Васько Кожанов і зблід. Він страшно боявся, що в рішучу хвилину злякається, і тоді загине його неперевершена слава поміж вуличної дівчороти.

Ми довідалися, що Аляб'їн сидить у підвалі нашої школи, і вирішили робити підкоп із саду сторожихи.

Копати ми почали вночі. Земля була м'яка, і робота посувалася швидко. Величезний світ дорослих людей враз широко розкрився перед нами. І ми ввійшли в нього. Ми робили підкоп до арештанта! Ми були дорослі! Навіть більше,— ми робили таку важливу справу, на яку наважився б не кожний дорослий. Починалося життя, повне сміливих дій, про які досі доводилось нам лише читати. Ми рятували Аляб'їна тому, що був він більшовиком, як і наші батьки.

Увечері другого дня я побачив Ульяку, коли вона йшла з повними відрами від Дніпра.

Улька жила на нашому майдані — висока і струнка Улья, дочка матроса Сльози. Прекрасні чорні очі з дитячим переляком в глибині і дикою юнацькою цікавістю! Улья була ласкава, але недосяжна — і ми всі, як один, були палко закохані в неї... Я попросив в Ульяки напитися з заднього відра і раптом розповів їй про все. Вона слухала з переляком, цікавістю і вся тіпотіла під тонкою ситцевою блузою.

— Нічого з того не вийде! — сказала вона, коли я скінчив про підкоп.— До мене ходить залицятися їхній козак з охорони і він сказав, що Аляб'їна з усіма арештованими більшовіками поб'ють на кладовищі, тільки червоні почнуть наступ.

— Що ж нам робити? — закричав я.

Дівчина перекинула товсту свою косу через плече, тремливими пальцями почала заплітати в неї сухий, аж колючий, безсмертник.

— А я не доберу, що нам робити, — сказала вона просто, від щирого серця.— Ходім до мого батька, він щось порадить. Голова в нього мудра...

Старий Сльоза лежав на койці, вкритій рибальською сіттю, головою на згорнутому кожусі. Перед ним на перекинутій діжці стояла пляшка з недопитою горілкою, валялись шкоринки хліба, огірки й кільця накраяної цибулі.

Сльоза подивився на мене і запитав:

— А чий же це парубчак буде?

— Михайленка Петра, — відповів я.

— Ага! Батько на панцернику під Олександрівськом? Комуніст з нього кріпкий.— Він зняв з гострого орлиного носа окуляри і протер їх червоною хусткою.— Ну, як? Нудишся за батьком?

Я мовчав.

— Ось уже кілька днів тато лежать на койці, нібито п'яні. А я, щоб його не чіпали, з козаками гуляю, — промовила дівчина.— Ти не ревнуй, — засміялася вона.

— Ну що? — спитав її батько.— Що чути?

— Сьогодні на цвинтарі їх, мабуть, поб'ють...

Сльоза підхопився з койки і відразу ж тверезий упав назад. В нього було прострелено литку, пекучий біль обгортав її, ніби бинт.

— День скінчився, — заlementsував він, — а я нічого не зробив для своїх товаришів! Я домонтарював на койці цей день, коли треба було так багато зробити! Ніколи не повернути такого дня!

— Слізьми моря не доповнити, тату. Сідайте, подумаємо, може додумаємось до чогось, — приголубила його дочка.

— Ех, Улю, Улю! Які люди! Увесь підпільний ревком! — Він не міг уже рухатись, прикутий ланцюгом болу до койки.

— От що, тату, — нарешті сказала дівчина.— Я піду до конвоїрів, хай залицяються. Може вдасться хоч когонебудь врятувати з ревкому. Може я звезу до ранку конвоїрів, а вранці Нікопіль візьмуть наші...

Раптом десь далеко завурчав грім.

— Пізно! — ми схопилися і збігли.

— Треба поспішати, — заметушилась Улька, — це наші з панцерника б'ють по Бузулуку, і їх постріляють ще раніше. Так мені сказали козаки...

Сльоза заскреготів зубами і враз зірвався на рівні ноги. Але, непритомний від болю, зразу упав назад.

Грім ударив вдруге і дужче. Улья похапцем причепурилася. Ми прожогом вискочили надвір.

На перехресті доріг на нас чекали Васько Кожанов та Ванічка Отченашенків. Він видерся з комори через стріху. На цьому перехресті торік перед великоднем, коли в церкві кінчали читати дванадцятого апостола, у нас з Ванічкою була кумедна пригода. Його мати казала нам, що як вийти з свічкою (аби тільки її не загасив вітер) на перше перехрестя від кладовища, то з'явиться тоді диявол у вигляді коня чи людини. Треба тоді тричі перехреститися і бити ломакою того диявола межи очі, а він розсиплеться купою червінців. Ми так і зробили. Ніч темна. Стоїмо, свічки в нас опливають, а в очах пливають тисячі запалених каганчиків, як на Дніпрі вербного вечора. Страшно. Ми стоїмо, ніби у якомусь глухому яру, дивимось угору і бачимо, що там вгорі, на горизонті, в горбах весняних хмар мерехтить недосяжний зрадливий цвіт папороті. Ми знаємо,—то зорі, але ми не хочемо, щоб то були зорі, і ми мріємо, щоб у нас вирости крила, і тоді ми полетимо й зірвемо те гаряче цвітіння—цвіт папороті, яке на все життя—казала Ванічкина мати—приносить здоров'я та силу. Аж враз іде на нас жінка, руки вперед простягла, а на руках немов баговиння, аж землі торкається. У мене й ноги похололи. А Ванічка як ударить ломакою через плече і—скрикнула жінка. По голосу пізнали ми Ванічкину матір. До смерті своєї він, мабуть, не забуде, як вона його відшмагала.

На цвинтарі було холодно. Останнім листям своїм шуміли дерева. Деся поблизу кулемети перевівали залізне зерно, яке ні в якій землі ніколи не родить.

— А що як їх поб'ють ще у в'язниці?—печально спитав Кожанов.

Ми спинилися, перейняті жахом. Але швидкі кроки на доріжці примусили нас опам'ятатися. Вели арештованих. Ми пішли за ними на віддаленні, прибиті й безпорадні. Що могли ми, двоє хлопчиків та одна дівчина, проти озброєних ворогів? Улья втерла сльози краечком хустки.

Арештованих вивели в кінець цвинтаря на пустирище. Їм дали лопати, і вони почали копати собі могилу. Зійшов місяць, і ми побачили, що білі віти берез почорніли і листя на них жовтіє з країв, а зсередини лишається ще зелене. Аляб'їн копав спиною до нас. Але раптом він обернувся, і ми затремтіли. На обличчі його світилася така сила життя, немов він зовсім і не думав про смерть, а копав лише для того, щоб розім'яти м'язи, задубілі після довгого сидіння в тюрмі. І ми побачили ще—тільки хтось із інших смертників поглядів на Аляб'їна, як і його обличчя ставало враз сильним і мужнім, неначе б то він копав не могилу собі, а до бою окоп...

Нарешті яма була викопана, і арештованих поставили над її краєм. Вони не боялись нічого. Проти них стало восьмеро понурих солдатів,—тих самих, яких замірялася звести Улька. Офіцер скомандував підняти гвинтівки.

І тоді Аляб'їн засміявся.

— Убивайте,—сказав він,—ну, що ж, убивайте. Ми навіть мертві будемо жити, а ви, хоч і живі, а вже трупи.—Обличчя його палало.

— Стріляйте, що ж ви не стріляєте?—с криком офіцер.

Розлігся випал. Кілька людей впало в яму. З дерев знялася зграя гав і закружляла над головами солдатів.

— Погано стріляєте,—сказав Аляб'їн насмішкливо.

— Стріляйте...—закрічав офіцер.

Другий безладний залп звалив Аляб'їна на коліна. Але він відразу ж підвівся. Вхопивши в жменю щойно скопаної землі, він вдихнув на всі легені її запашний дух.

— Стріляти не вмієте...—Аляб'їн болізно посміхнувся.— Не в тих треба стріляти...

Офіцер штовхнув його в яму і почав просто ногами швидше засипати землею. Солдати покидали гвинтівки і взялись до лопат. На сході гриміло глухо і безперестанно. Панцерники були вже близько...

Тільки солдати бігма покинули цвинтар, ми виплигнули з нашої засідки. Ми кинулися до свіжого, пухкого горба землі і—мерщій, мерщій—ранячи пальці і зриваючи нігті, почали розривати землю. Спід Ульчиных рук земля злітала, мов з вихора. Прокляті юнкери забрали лопати з собою...

З дев'яти забитих більшовиків живим zostався тільки Аляб'їн. Ми обтрусили з нього землю, налили в рот води і на руках понесли до Ванічиної матері. Нести було далеко і важко. Кілька разів ми одпочивали, а коли принесли, вредна жінка відмовилась його прийняти.

— Що я буду робити з ним?—сказала вона.—Горя не оберешся з цим комісаром...

Тоді ми знов звалили командира червоноармійського полку на плечі і, ризикуючи найдорожчим для нас його життям, понесли у місто, до старого Сльози. Нести нам недовго пришлося. Нас наздогнало кілька вершників, обсипаних папоротниковим цвітом червоних зірок. Авангард червоних уже займав місто. Вершники впізнали свого командира, обережно поклали в тачанку і, накривши знаменом, повезли вперед, назустріч сонцю.

Сонце сходило над водою, і до води рвалися люди й коні...

ІВАН КОПЕРНИК

Л І Т О

Мені здається, що іще й по сей день
Мене військові кличуть табори,
Де сосни і пісок весняної пори
Тремтять у мариві відстояних басейнів.

Хоча вже скоро пожовтіє лист,
Я ще не скинув червонарма форму,
Іще всміхаються петлиці чорні,
Де кірка і лопата обнялись.

Над лісом неба голуба алея ...
Іду напитися джерельної води
І попрощатися з тобою,
Прекрасне літо юності моєї!

Даю цей день для лірики й прощань
Із друзями, що разом бути звикли.
Крізь літо, що прийшло і зникло,
Несли ми прапор бойових навчань.

Я вдячний, літо, за твої походи,
Взяли ми в тебе, що могли узять —
Умієм з ворогом мистецьки воювать,
Дороги класти і мости наводити.

МАЙК ЙОГАНСЕН

СИТТУТУНГА

„Манже убил жаворонка“

А. Чехов.

Навчитель географії й зоології в Мецівському колежі мсьє Дьедон Мва Келькшоз-а-Манже вийшов полювати жайворонків у повному мисливському рихтованні. Була неділя в місяці квітні, крізь середньовічні вікна колежа сонце щодня прогрівало аж до серця чорний сурдут учителя, навіть зацвілі мури ставали теплі, він, виходячи з класу, торкався їх схвильованою рукою. Надходила велика пора полювання, і кожного разу дзвінок на перерву нагадував йому дзенькіт жайворонка.

Кров войовничих предків, лицарів та ловців, пульсувала в жилах Дьедона Мва Келькшоз-а-Манже. Прадід його і однойменець сеньйор Дьедон був грозою свого власного егоїстичного, авторитарного, антигромадського роду Мва. Він полював вовків, у нього знаменитий був смик волохатих бретонських псів, і околишні селяни ховалися в тремтливих лісах Де Во і Дез Оньон, зачувши звук великопанського рогу.

Ще старовинніший був рід його прабаби. Келькшози, вигнані Олівером Кромвелем з вікодавніх горяних сідал своїх навколо Лох Ломонду, оселилися поблизу Меца в Мезьєрах і з достеменно кельтицькою жадобою, збройно і грошовно ограбували навколишнє населення. Як Мва були лицарі-ловці, так ці були лицарі-лихварі і добиралися вже до горлянки самим безпечним сеньйорам роду Мва. Коли несподівана шлюбна унія страшного Дьедона з блискучою Аделіною Келькшоз поклала край ворожнечі і з'єднала силу і багатство двох наймогутніших родів. Далі три революції підірвали добробут фамілії, і мисливське рихтовання останнього Дьедона Мва Келькшоз-а-Манже було вже зовсім не аристократичне.

В числі того рихтовання навіть порізана на акуратні клаптики газета була не зовсім аристократична. Це був „Petit Parisien“, бульварна катеринка, повна неймовірних авантур і імовірних пліток.

Але саме ці клантики були повні правди, на цей раз ефектнішої від усякої брехні, правди про гітлерівський терор у Німеччині, про єврейські погроми, яких ще не бачив світ, про винищення робітництва, якого ще не знала історія.

З двоїстим почуттям навчитель учора читав цю газету. З одного боку, він був патріот і боявся німецьких націоналістів, боявся реваншу за Версальський мир. З другого боку, він був патріот—і ненавидів євреїв і боявся робітників, боявся, щоб безбачченки, інтернаціоналісти, комуністи не позбавили його і його країну славних родових традицій.

Слабий фізично, книгочий і буквогриз, навчитель любив своє мисливське рихтовання. З рушницею в руці, з ремнями навхрест пліч, він почував себе ловцем, сливе лицарем. Ще будиши малим, він палицею збивав голови німцям, мусульманам, євреям, неграм у буйних бур'янах колись розкішного Шато Мва, де тепер був колеж. Цей небоездатний викладач через усе своє життя мріяв про бої—з мільйонів таких людей складаються кадри, на які спирається націоналізм.

І тепер він любовно стискав у руках рушницю з дамасковими дулами роботи Вернея і Карона, єдиний спадок колишніх велепишних днів—це була добра зброя. Дьедон хотів би за честь свого краю бити з неї німців, євреїв, комуністів, як куріпок. У нього була навіть своя теорія, що легше боротися з революціями, озброївши армію і жандармів дробовими рушницями.

У лівій кишені його мисливського жакета був сенегальський табак у гумовому кисеті і папір в яскравій обкладинці—там намальована була сцена розстрілу комунарів біля стіни цвинтаря Пер Лашез; браві, елегантні драгуни в червоних штанах розстрілювали обірваних, скоцюрблених пролетарів—як дичину, як жайворонків; улюблений герой Дьедонів, генерал Галіфе командував, спершися на ясну кавалерійську шаблю—двадцять п'ять років посполу навчитель купував цю саму папірку в яскравій обкладинці—малюнок збуджував у ньому героїчну кров його славних предків.

У правій кишені того ж сірого жакета було кругле дзеркальце вабити жайворонків. Умонтоване в спеціальну машинку, воно могло крутитися під променем сонця, принадажуючи спраглому жайворонка як на воду. У рюкзакові на спині були харчі на цілий день, похідна сковорода, скільки цибулин, провансальська олія і навіть книжка, щоб читати, якщо полювання буде не дуже жваве.

Книжка та була найменш аристократична річ у мисливському рихтованні навчителя географії та зоології, бо це був подарунок від парвеню, професора зоології Лоранса, славетного вченого, друга Анатолія Франса, атеїста, зв'язаного з комуністами, сина єврейки і тіонвільського коваля, того самого Лоранса, що колись був учнем Дьедона Мва Келькшоз-а-

Манже, а тепер був покійник, і труп його зогнив не в Пантеоні, а десь у диких нетрах підчас африканської експедиції. При ньому знайшли нескінчений рукопис.

Але мисливець уже перестав думати про своє рихтовання, ідучи рівним гудроном тіонвільської дороги. Він ступав поквапливо, весняне сонце робило йому реверанси з чисто вимитого, як класна дошка, неба, на вишнях пав білий цвіт, і десь згори він уже чув скляний дзенькіт далекого жайворонка. Він був задоволений з поведінки природи, він поставив їй найвищий бал.

Він і надіявся й боявся. Забагато розвелось мисливців останнім часом. Уже не раз він вертався додому без єдиного жайворонка, несучи якусь собі жовтогрудку, горобця або ластівку. Його предки більше полювали вепрів, ніж він — жайворонків.

Підстібуваний страхом і заспокоєний надією, Дьедон почав запарюватись під щораз гарячішим квітневим сонцем. Уже був південь, і пора було починати. Ще він не дійшов Ст. Пріва-де-Монтань, але високочолі дуби Марі-о-Шен уже ясно виднілися праворуч дороги, тут були лани орендарів з Ст. Пріва, фермер у деревляних пантофлях наганяв коня, впряженого в сівалку — це був великий лан далеко від Меца. Сюди мало хто добідав з мисливців, і, вибравши кущик край бічної дороги, Дьедон став лаштуватися.

Під кущиком він поскладав свої речі, розстелив дощовичка, щоб сидіти на сируватій ще землі, і відійшов на десять кроків накручувати дзеркальце-приваду. Годинникового механізма, що поволі повертав дзеркальце, ваблячи жайворонка виблиском чистої води, вистачало на п'ятнадцять хвилин. У далекі старі часи, коли мало ще було мисливців, Дьедонові щастило убивати по п'ять-шість жайворонків на день з допомогою цієї нескладної машинки. І тепер у нього було з собою півсотні патронів, але він з острахом думав, що може не доведеться вистрелити й одного: мисливців побільшало, дичини порідшало, а яка була, стала хитра і сторожка, як ніколи. Дьедон накрутив механізма і повернувся до кущика. Нарубавши великим ножем гілля, він по-тикав його в землю, дбаючи, щоб листя нависало і над головою. Зеленого фетрового бриля свого він теж замаскував листям і сів чекати з рушницею напоготові, немов викликавши учня, що не вивчив загаданого урока.

Поволі плів день над ріллею, фермер у деревляниках уже вп'яте повертав коня, механізм уже накручувано скільки разів, а все ще ні один жайворін не підлетів до дзеркальця. Десь вони були: зрідка чути було прозоре цвирготіння, десь у блакитній повені стояв невидимий птах з розпростертими крильми, але нічого не було видно, і навіть дзвеніння те часом ушухало, розтавало в синій порожнечі, немов десь на

задній лаві шкідливий учень дзвенів обережно і потайно сталевим пером. Треба було чекати до вечора, і Дьедон, зітхнувши, одіслав рушницю так, щоб була напихваті. Уже дуже коротіло курити, він зчувся, що він не в класі, звичним рухом він добув табак і акуратно скрутив цигарку так, щоб трохи грубша була на тім кінці, де запалювати. Закуривши, він підсунув під спину рюкзака, витяг затерплі ноги і розгорнув книжку Лоранса.

„... Ми продали ослів у Тете, соннивому, тихому португальському містечку при великій річці Замбезі.

„Ми переправилися через Замбезі і за 160 миль від португальського містечка Тете ступили на територію північно-східної Родезії близько міста Міссала. У форті Джеймсон 20 липня я найняв ще 26 носіїв мало не виключно з племена Авемба, бо між ними і іншими племенами точиться смертельна боротьба і такий караван, у якому є і Авіза і Авемба, рідко гаразд завершує свою путь. Все ж таки мені не пощастило мати людей одного племена, мій головний ловець Том був з племена Ягуа, з попередніх носіїв було кілька душ з племена Авіза.

„Люте й войовниче племено Авемба було підкорило собі всі околишні народи, і Авіза зберегли свою територію тільки в однім місці на нрд-захід-нрд від М'Піка. Авемба — це високі ставні люди, вони татуюють собі лоба і лице, виголюють волосся, залишаючи чілку серед лоба. Одрізання вух, вирізування повік, ховання живих жінок з тілом ватажка є звичайні в них речі, і мені розповідали, що ватаг Лучемба буквально покрив своє шатро грудьми жінок.

„Ми посувалися стежкою від форта Джеймсон у напрямі М'Піка, скрайнього посту, де є англіїці. На п'ятий день ми переправилися через велику ріку Луангва і дійшли горяного пасма Мучінга помежи двох рік, які вливаються в Луангва і назов яких я не міг знайти ні на одній карті. Саме бо річище Луангви вище від певної точки позначається на карті пунктиром і тільки коло кордону Танганайка знову стає відома її путь.

„Носії мені коштували недорого — кожен з них одержував півтора шилінги на місяць в англійській монеті, але я мусив їх годувати, і ми відійшли від ріки, ідучи слідами слонів. Треба було перейти високе межириччя, сухе й палюче, отже двадцять носіїв несли калабаші з водою.

„Напившись, слони часто відходять за тридцять-сорок кілометрів від річки, але іншого виходу для мене не було — я мусів спробувати вбити слона на м'ясо для своїх тридцятьох носіїв.

„Том, мій головний ловець, зломив тростину і зміряв слід найбільшої слонової ноги. Він похитував головою — слід був не досить великий і не дуже свіжий, слони були тут удос-

віта і могли пройти вже з півсотні кілометрів углиб межиріччя. Усе ж таки ми вирушили в путь; попереду Том, за ним я з біноклем, далі двоє найдужчих носіїв з рушницями, а далі ішли Авемба з водою.

„Надвечір ми натрапили слонів. Том повернувся до мене і, взявши за руку, повів уперед, ведучи так, щоб ні на мить не видко було нас між кущами і щоб ні одна суха гілочка не потрапила під ноги. Ми скрадалися так метрів з чотирьох, і, нарешті, нижче від себе, на схилку, я побачив слонів. Вони паслися, швидко посуваючись уперед, ламали віти з невисоких дерев і один по одному зникали в буйному гіллі. Я спинився на мить, вибираючи більшого самця, але запалені очі погано бачили проти сонця, я забарився, і тоді якийсь з слонів засурмив у хобот, очевидно зачувши небезпеку—я не управився поцілити, як слони раптом усі зникли в хащах.

„Доводилося ночувати на половині, при цьому виявилось, що з двадцятьох калабашів з водою залишилося тільки п'ять. Троє носіїв були відстали, лігши в тінь—у них почалися загрозливі симптоми сонячного удару. Десять калабашів випито дорогою. З тих сімох водоносів, що залишалися, двоє дезертували—вони були з племена Авіза і боялись залишитись серед Авемба; катовані спрагою, ці могли дуже просто убити їх, щоб напиться крові.

„Треба було берегти воду, і я і мій асистент Де-Круз лягли спати, не напившись.

„Я не спав ні однієї хвилини, а Де-Круз одразу почав марити вголос. Вода!—був головний, сливе єдиний мотив його верзінь. Він то кричав голосно і пронизливо, вимагаючи пити в когось, то раптом фальшиво-спокійним тоном перераховував офіціантові, що той має йому подати: чай, вино, каву—три склянки кави без молока, лимонад, пиво, портер, знову пиво, пляшку мінеральної води Віші, воду, просту холодну воду—тут голос йому підвищувався—так воду, просту воду, нехай некипілу, просто спід крана, але швидше, бо він має поспішати на експрес; отже, швидше склянку простої води, води! уже знову кричав він, то жалібно, як капризна жінка, то сипло і грізно: води! та голос йому знову вщухав, і він починав спокійно перераховувати всілякі напої.

„На ранок виявилось, що з п'ятьох калабашів з водою залишився один. Двоє водоносів лежали задушені, а двоє пристали до дезертирів і втекли з ними. Люті від спраги Авемба не наважилися зайняти тільки того водоноса, що лежав поруч із Томом. Але не всі Авемба дезертували. Троє повернулися до мене—ці троє були язичники, не християнські перевертні, отже для них дане мені слово важило більше, ніж бог для розбещених попами adeptів католицької

релігії. Взагалі я гадаю, що попи і пастори самі не уявляють собі, яку участь їм готує в руках негрів релігія, що на ній вони заробляють гроші. У фантазії негрів Авемба білий чоловік, розіп'ятий на хресті є, мабуть, непогана вказівка на те, що треба зробити при першій змозі з попами і пасторами. Цей образ розіп'ятої людини цілком у дусі їхніх власних звичок та методів.

„Так чи інакше, але треба було йти слідом слонів, і ми вирушили. Я мусив не тільки напоїти Де-Круза, але ще й обмити йому дорогоцінною водою скроні й шию“...

Дьедон відчув сухоту в пельці і хопився похідної пляшки — там була вода з вином. Він поволі з насолодою погурготів кисленьким питвом у горлянці і проковтнув, трохи приберігаючи на вечір. Він знову накрутив машинку з дзеркальцем і знову сів; до вечора ще було далеко, він перекинув кілька сторінок книги.

„... останній постріл поклав слона на спину. Я негайно вирядив двох носіїв до Луангви по воду, бо ні я, ні Де-Круз не могли більше йти, а комусь треба було стерегти м'ясо від хижаків.

„Носії не поверталися два дні. Раніше од них повернулись дезертири Авемба, якимось способом пронюхавши про убитого слона. Я і досі не знаю, як негри дізнаються про події на відстані: Авемба не могли зустріти носіїв, бо йшли від М'Піка, з протилежного боку.

„Я вже не міг рухатись, затеж Де-Круз раптом устав. Він голосно сміявся, герготів, показуючи на Авемба, що вовтузилися, білуючи слона. Він явно уже збожеволів, але якось зрозумів, що в слововім шлункові повно питва — (я не навчався б назвати те питво водою!). Я пробував намовляти його, але даремно, він підбіг до огидного скривавленого пухира і почав пити смердючу рідину. Напившись, він упав назем і заснув.

„Я не пам'ятаю, як минули ті два дні, поки не було води. Я не пригадую також, коли саме, чи вдень, чи вночі, я воював у своїй уяві з тіонвільським мером, бакалійником Ленуаром за те, що він не дає води людям, які не сплатили податків. Я пам'ятаю тільки, що лежав зв'язаний на підлозі в меріі, наді мною стояв як барило пузатий Ленуар і я кричав йому, що він сигарний курець, огидний мундштук із Куби, смердючий куб, так куб, з циліндричним пюзом, повний тифозної води, благав людей — а вони стояли смутні й німі, — щоб мені розв'язано руки і тоді я присиплю цей куб вапном, щоб ніхто не смів пити тифозної зарази.

„Коли носії принесли калабаші з водою, вони не полегшили мук бідоласі Де-Крузові — він умер, не прийшовши до тями, так і не побачивши антилопу ситтутунга, за яку ми перетерпіли купі стільки лиха. Тепер я мусив її шукати сам. Я на-

пився води. Авемба одрубали слонові голову, пекли, їли, запасалися м'ясом.

„М'Піка було останнє місце, де я бачив білих. Ні страху, ні жалю я, правда, не почував від того, що відтепер не стрічатиму одношкірих зі мною людей, радше навпаки. Мене не лякали також труднощі й небезпека лісових стежок, на які ще не ступав чобіт білого начальника. Я тільки з острахом розраховував свої сили, дещо підрізани пригодою останніх днів. Я твердо постановив витратити їх усі, аби добути антилопу ситтутунга, дивну амфібію, що половину свого життя вікує занурена в воду, ту ситтутунга, якої ще не бачило око білої людини.

„Не думаю, щоб уся наука зоології у розділі „Антилопи“ вартала таких нелюдських зусиль, але я вже не міг спинитися. Смерть Де-Круза крижем стояла наді мною; бодай заради пам'яті бідного мого товариша, я мусив одшукати ситтутунга.

„Путь мені лежала переправами через допливи і затоки ріки Чембезі, до великих болот Бангвеоло. Ми йшли лісовими стежками, переходили болота і ріки, води було досить, але так само дуже вистачало єгипетських мук і тортур над тими ріками.

„Ми мусили раз чекати пів дня, поки перейде похід мурашів. Том затримав мене за рукав в останню мить, коли я хотів іти далі — мураші ті за кілька хвилин можуть убити буйвола. Москіти всякого роду, п'явки; вони повзли сухопуттям, забиралися у панчохи, під білизну, в черевики, і їх треба було відривати від лица, від шиї, викидати з кашкета. Білі, жирні паразитні гробакі з убитих антилоп залазили в ніздрі і вуха. Після однієї ночі поруч з шкірою антилопи гартебісте я став глухий на праве вухо — барабанну перетинку проточив мені такий гробак.

„Паразитів трохи поменшало, коли ми знов ступили на велику суху прерію поміж Чембезі і болотами Бангвеоло, але затеж знову почалася спрага. З обсохлим, мов перегорілим, горлом ми дісталися до перших очеретів Бангвеоло.

„Том посадив мене на деяку відстань від очеретів і почав з іншими заходити півколом у болото. Це було полювання на людину. Без негра з племена Ва-Унга не можна дістатися до середовинного озера Тумбва, оточеного десятками милями очеретів. Але негри Ва-Унга у звичках своїх подібні до таємничої антилопи, яка живе в тих болотах Бангвеоло — побачити їх не можна — вони здавна звикли світ-заочі тікати від інших людей і селитися тільки в неприступних неминучих трясовинах серед болота.

„Томові пощастило — найпершим же заходом упіймано живцем одного Ва-Унга; жорстокі Авемба управилися тільки трохи пошарпати його. Знайдено з його допомогою човни,

і переднім човном я з Ва-Унга випхались на стежку до середовинного озера Тумбва.

„Кілька годин, мабуть, над сім англійських миль, ми то пливли стежками в очереті, то пхали човна через трясовини, то виходили на круглу якусь чистинку, то знову занурювалися у височенні очерета. Десь надвечір, стало видно звідусіль — розляглася широка вода — це було озеро Тумбва. На березі супроти мого човна знітилися мізерні курінці Ва-Унга, а на кілках просихало ще мізерніше рибальське знаряддя. Тут нам треба було ночувати.

„Другого ранку, виснажений безсонною ніччю і безнастанною борнею проти паразитів, я почав полювати на ситтутунга. Мені боляче було звести руку, і кожен крок заляклих ніг одбивався як постріл у скронях, але я на це не важив. Я був, нарешті, в Бангвеоло, де мені, першому з білих, судилося побачити ситтутунга, я був навіть веселий і схвильований.

„У неймовірних очеретах, де не було навіть ні стежок, ні чистин, а самий зрадливий, безодній, зібучий мул, мене покинуто в засідці. Безодня під тонкою плівкою намулу не лякала мене — рясні корневища очерету давали змогу урятуватися, лігши плацма — аби попереду не провалитися з руками і плечима. Том і ловці Авемба були далеко, треба було охопити кілька миль півколом ловців, щоб сторожка ситтутунга не втекла стороною.

„Я перейшов кілька метрів, щоб випробувати ґрунт. Ступаючи на вузлуваті прикорні трави, можна було поволі пересуватись. Переді мною щось білішало крізь стебла, я ступив ще двічі й побачив екваторіальний шолом білого чоловіка. Об'їдений череп закалатався в шоломі, коли я штовхнув його ногою, і від черепа шийний окісг вів крізь усохлу траву в чорну безодню болота. Щось тихо дзвеніло в безвітряній тиші — великі мухи, схожі на оводів, знялися з стеблів навколо. То були мухи тсе-тсе, і я догадався, що білий умер від сонної хвороби — заснувши в очеретах.

„Я наламав очеретиння і влаштував собі сідало... Чекати треба було довго, а ноги ломило вже так, що я не міг стояти. Далеко спереду галасували й ламали очерета ловці Авемба, силкуючись не лише вигонити ситтутунга з хащів, а й не дати їй сховатися у воді. Бо часто буває, що сполохана ситтутунга не тікає геть, а занурюється у воду і, заклавши назад роги, висуває самі ніздрі, отже тільки ступивши їй на голову, удається її знайти. Але й тоді ця химерна тварина часом ринає у воду, щоб знову виставити ніздрі десь в іншому, ще за тишнішому місці.

„Сонце гріло мені голову крізь солон'яного бриля, і мені дуже схотілося спати. Ноги, солодко витягнуті на очеретинні, не боліли, не існували. Я вже починав засинати, коли почув недалеко в комиші шерст і швидке лопотіння, плюск і хлюп.

Я звівся і наготував рушницю, десь хитнулося верхів'я очерету й застигло — то пробігла повз мене ситтутунга. Сторонами обіруч мене пройшли мої ловці Авемба, але я не гукав. Мені здавалося, що я матиму більше шансів, сидівши тихо і нерухомо. Крім того, мені хотілося спати.

„Я уявляв собі просте дерев'яне ліжко, на якому я спав у дитинстві. Через стінку була кузня, і батько гупав у ній молотом день-у-день. Я так звик до ритмічних ударів об ковадло, до дзвону заліза, що міг спати під цю музику. Тепер же не було чути й цих ударів. Тільки луна від них тихо дзвеніла у вухах, не ударами, а неперервним гудущим дзвоном, і спати було так прекрасно, ще легше, ніж під двотактні удари молота.

„Я вже засипав, коли я почув ці удари, раз-два! раз-два! — ні, це були не удари, це були постріли, за ними розтявся одчайдушний, дикучий вереск людини, і я пізнав голос Тома. Я легко зрозумів, що Авемба убили його, щоб заволодіти рушницею, і тепер шукатимуть мене, але мене це не стурбувало.

„Я дуже хотів спати. Луна від пострілів, як відгал двотактних ударів молота, все ще тихо дзвеніла у вухах, а я вже знов засинав. Мені снилося, що я сплю, що я натягаю шорстку, гарячу ковдру, вона шерестить на ребрах ліжка, мені чимраз виразніше і солодше снилося, що я сплю.

„І от, як завжди перед повним засинанням, крізь голову пройшли легкі і рішучі шерехи надзвичайних думок — прості, ясні й вірні, вони породили б геніальні поеми, небосяжні винаходи, вернігорні відкриття — якби вони йшли бодай на півхвилини раніше, коли людина ще має силу струснути сон, підвестись і нігтем записати їх коло себе на стіні.

„З дивною ясністю я зрозумів, що надаремно витратив своє життя, борючись проти жульманів і служмистрів Академії за справжню ідеальну зоологію, неможливу і непотрібну в тому суспільстві, де керували служмани і жульмистри. Я зрозумів також, просто і без жалю, що не знайду, не побачу, не покажу світові амфібійну антилопу ситтутунга і що від того ніщо не зміниться на світі. За цією другою ясністю прийшла третя, і, засинаючи, я зрозумів, що захворів на сонну хворобу і що сконаю в очеретах, як сконав невідомий чоловік в екваторіальному шоломі — тільки мій череп буде калататися в соломяному брилі. Я тихо посміхнувся крізь сон і, прощаючись, спокійно перевів очі туди, де лежав мій попередник.

„Крізь сонниве дрімуче мереживо очеретів я побачив — стояла висока антилопа. Майже чорна, блискуча шкіра її була гладка від води, і струмки ще збігали вздовж колін. Сливе прями, довгі — довгі, як промені, гострі на кінцях, роги уп'ялися в сухе небо, і сонце вузьким скляним струменем збігало по них до високого лоба. Широкі чорні ніздрі, немов у коня, ледь роздуваючись, дихали тихо. На мене дивились надзви-

чайні очі, які я бачив тільки на стародавніх малюнках, трохи косі, з явно видним білком, людські, апокаліптичні очі фаустівських фантазм середньовіччя.

„На мить я віджив, і пальці зімкнулись навколо металу рушниці. Але гарячий метал задзвенів у вухах, як у ковадлі, голосно, грізно, владно, я перестав бачити, на обличчя мені натягали хлороформну маску. Мені бракувало повітря, я не міг дихати, дзвін, як тупоти тисяч копит, роздирав мою голову, я скрючився, я скоцюрбився, я задихався, я вмер...”

Дьедон Мва Келькшоз-а-Манже раптом зчувся, що сталося щось надзвичайне, те, чого не було, те, на що він чекав через цілий день. Він тихо звів голову, і пальці зімкнулися навколо гарячого металу рушниці. Від сонця йому злегка дзвеніло у вухах. Біля нерухомої дзеркальної машинки стояв малесенький птах і дивився на нього, схиливши голову. Це не був жайворонок, тільки мала жовтогрудка, але вона була так близько, що здавалася незгірша від найжирнішого жайворонка.

Дьедон звів рушницю і, коли блискуча мушка зрівнялася з блискучим оком жовтогрудки, він надушив спуска. Ще не вигримів одгал, Дьедон уже біг до птиці. Тремтливою від благородного мисливського шаленства рукою він підняв пташку.

Близький постріл розбив жовтогрудку в шмаття. Цілі снопи дробин вбили мізерне пір'ячко в криваві маси потрошеного тільця. Інші дробини одірвали їй ніжки, ще інші геть віднесли і десь вбили в землю півголівки і одне око. Друге око, дивним способом ясне й живе, жалько і довірливо дивилося на Дьедона Мва Келькшоз-а-Манже.

ОПОВІДАННЯ ПРО РАДІСТЬ

... А чому лопар отой заплакав ?
Ти б про це від нього не дізнався,
Бо, до горя звиклі, ми не знали
Співчуття собі,
Тому і мовчазні ми ...
— Так мені розповідав лопар.

Жив собі він в куваксі¹ у тундрі,
Злиднями оточений, мов снігом.
На синів була його надія.
Що молодший — стріли готував,
А що старший — йшов на полювання.
Та прийшли у куваксу солдати,
Оленів найкращих відібрали,
Ще й забили сина старшого,
Бідкатися нікому було.
І тоді заплакав він уперше ...
— Так мені розповідав лопар.

... Та минули зими з того часу.
І почули лопарі про Леніна,
І почули лопарі про Сталіна,
І почули лопарі про Кірова.
Про великих і мудрих людей,
Що хочать полегшити життя їм ...
... І пішов молодший син на шахту
Ім'я Кірова, в столицю кольську — Кіровськ,
То й залишився саам² один.
І тоді заплакав він удруге ...
— Так мені розповідав лопар.

... А як третій раз — то з радощів він плакав,
Бо (не витримав роздуки з сином)

¹ Кувакса — житло лопарів, палатка.

² Саам — лопар.

Оленів своїх застріг найкращих
І до сива в місто він поїхав.
А у місті стільки того дива:
Лампи, що без гнотиків і жиру,
А, мов сонце літнє, завше світять;
Кувакси великі, ще й з каміння;
І важенні олені залізні,
Що так ними керував уміло
Любий і єдиний його син...

... От чому, — від радості відплакав.
Ти б про це від нього не дізнався,
Бо, до горя звиклі, ми не знали
Співчуття собі,
Тому і мовчазні ми...
— Так мені розповідав лопар.

ВОЛОДИМИР ВЛАДКО

МЕРТВА ВОДА

I

— Ось він, ось! Сам професор Тарп! — пронеслося стриманим шепотінням по кімнаті. Зашелестіли сторівки записних книжок і блокнотів, приготувалися автоматичні ручки: репортери були наготові.

Так, це був сам професор Тарп, що сьогодні, на виняток із загальних його правил, погодився прийняти репортерів європейських газет. Великий професор Тарп, що ще й досі відмовлявся брати будьяку участь у роботі лабораторій наукових інституцій; той самий Тарп, що вперто відмовлявся від будьякої допомоги від держави або велетенських промислових корпорацій, зацікавлених у його роботі. Той самий професор Тарп, який говорив:

— Я пишаюся з того, що моя праця незалежна. Я пишаюся тим, що служу самій науці — і більше нікому. Адже наука має бути поза межами політики, вона має бути незалежною. Наука для науки, чиста наука — ось моє гасло! і я його здійснюю.

Сьогодні професор Тарп погодився прийняти репортерів, майже обіцявши, нарешті, розповісти про винайдений ним нечуваний апарат здобувати казкову важку воду, що розмовами про неї були переповнені наукові журнали цілого світу.

Професор Тарп презирливо поглянув на репортерів: його довга сива борода гойднулася праворуч і ліворуч — і завмерла, схоплена пальцями професорової лівої руки: це була улюблена професором манера говорити:

— Джентльмени — почав він, не дивлячись уже ні на кого, — джентльмени! Сподіваюся, що ваш час такий же обмежений, як і мій. Отож, дозволю собі висловлюватися коротко й конкретно. Всім вам відомо, що формула води, H_2O , є стандартна формула — і тільки. Так само, як символи H , O , P , Si : — все це може визначати різні речі. Це не морфологічні відзнаки, а...

Він спинився, суворо поглядаючи на одного з репортерів, що підвів руку.

— Що таке? Га?

— Пробачте, вельмишановний пане професоре, але... але ми просили б вас говорити, так би мовити, трохи популярніше. Звісно, для нас усе це той, гм, цілком зрозуміло, але... але, гм, наші читачі, публіка...

Цього було досить, щоб професор Тарп спалахнув:

— Читачі? Публіка?—крикнув він.— Мені це байдуже. Час уже всім розуміти наукову мову. Я не можу говорити інакше. Проте... Е, ідіть сюди, Грехеме. Панове, це мій помічник, містер Грехем. Він спробує вам розповісти ясніше. Вважайте, що це говорю я. Грехем, з'ясуйте справу цим, гм, молодим людям.

Він переможно поглянув на репортерів і сів у крісло, витягнувши перед собою ноги. Грехем, сухий чоловік в окулярах, виступив на середину кімнати.

— Панове,—почав він,—я спробую, скільки зможу. Всі ви, напевне, знаєте, що хемічними елементами ми називаємо різні найпростіші речовини. Ну, наприклад, водень, кисень, залізо тощо. Для кожного з цих елементів є певне місце, передбачене знаменитою періодичною таблицею Менделєєва. Це з погляду хемії. А з погляду фізики— всі елементи відрізняються електричним зарядом ядра своїх атомів і вагою того ядра...

— Стоп, Грехем,—виголкнув професор Тарп,—киньте про вагу!

— Пробачте, професоре,—вклонився Грехем.— Зараз я з'ясую. Головне, панове, це електричний заряд ядра. От, припустімо, атомне ядро заліза має електричний заряд 26 умовних одиниць; це властиво лише залізу. Тільки воно має такий заряд. А вага ядра атому заліза, як це вважалось досі,—56 умовних одиниць. Але фізика встановила, що є інші атоми, з таким самим електричним зарядом ядра 26, але іншою вагою— не 56, а 54 одиниці. Що ж це за елемент? Елемент, що відрізняється від звичайного заліза лише вагою ядра?

— Новий елемент? Хм, запишемо,—промурмотів один з репортерів.

— Ніяких нових елементів, молодий чоловіче,—люто вигукнув професор Тарп.— Ви нічого не розумієте. Мовчіть! Грехем, я не можу, скажіть їм.

Грехем спокійно вів далі:

— Звісно, це не буде новий елемент. Це таке саме залізо, як і звичайне. Його навіть не можна відокремити з суміші звичайними нормальними хемічними засобами. Тільки найточніший спектральний аналіз покаже вам наявність такого нового заліза, заліза номер другий. І отакі елементи-близнюки дуже поширені. Ми маємо тепер уже два заліза, два водні, три сірки, цілих сім відмін ртуті, аж одинадцять різних олов. Сподіваюся, панове, це зрозуміло?

Грехем зробив коротеньку нашішливу паузу й додав:

— Для ваших читачів, панове?

Той самий репортер радісно відповів:

— О, безумовно! І все це...

— Все це називається ізотопами! — нетерпляче перебив його професор Тарп. — Адже про це навіть мій кіт Том знає.

— Нові... елементи... називаються... ізотопами, — мурмотів репортер, старанно записуючи свої слова.

— Мовчіть! Не пишіть такого! — знов закричав Тарп. — Нічого подібного. Немає ніяких елементів. Ой, я не можу з цими дур... гм, пробачте, я не те хотів сказати! Бінч, з'ясуйте ім. Панове, це мій другий помічник.

Містер Бінч, кремезний чоловік з лисою [головою, говорив ще спокійніше від Грехема:

— Панове, професор Тарп просить вас мати на увазі, що ніяких нових елементів немає. Розумієте, немає. Бачите, це ніби близнюки. Вони однієї родини. І цілу таку родину доводиться вміщувати до одної клітинки таблиці Менделєєва, ущільнюючи, так мовити, її житлоплощу. Ось чому ми називаємо таких близнюків ізотопами. Бачите, грецькою мовою „ізо“ визначає „однаковий“, „топос“ — визначає „місце“. От і все.

Репортери записали останнє слово, і один з них запитав:

— А при чому ж тут ця сама важка чи мертва вода?

— Ми припустили, що може існувати така вода, в якій замість звичайного водню є його близнюк, важкий водень, з таким самим електричним зарядом атомного ядра, але іншою вагою, вдвоє важчий від звичайного. Хемічна формула такої води не зміниться, але вода буде трохи іншою. Ми знайшли цю воду по довгій і впертій праці. Вона замерзає при вищій температурі й кипить так само при вищій. І ця вода важча від звичайної, як вам легко зрозуміти.

— А чому ви називаєте цю воду ще й мертвою?..

Бінч розкрив був рота, щоб відповісти, але владний голос професора Тарпа перебив його:

— Стоп! Грехем, Бінч — прошу негайно за мною, до лабораторії. Досить розмов. Мені майнула цікава думка. Треба її негайно перевірити. А вам, панове репортери, все, що треба, скаже мій третій помічник, містер Охасі.

Тарп вийшов. Грехем і Бінч поспішали за ним. Охасі, маленький стрункий японець з вузькими очами за великими круглими окулярами, видимо, незадоволений з того, що йому доводиться витрачати час на балачки, поспішав закінчити розмову:

— Щодо назви „мертва вода“, — швидко говорив він, — то це сталося ось чому. Ми пробували бризкати такою водою зерна. І ті зерна відразу робилися мертвими, вони не зростали потім. Ми побризкали такою водою комах, — і комахи

відразу вмерли: Ми побризкали кроля—і він умер... так само, як і інший кроль, що йому ми дали випити важкої води. Ми назвали цю воду мертвою, бо вона вбиває все.

— Отрута?

— Ні, цього ми не знаємо. Вірніше, більше, ніж отрута. Бо отрута впливає, лише потрапивши до шлунку. А ця мертва вода вбиває, навіть лише змочивши живу істоту.

— І апарат професора Тарпа?

— Про апарат нічого не можу сказати. Він лише конструється. Пробачте, панове, мені треба йти. На мене чекає робота.

II

Взагалі кажучи, професор Тарп розповів за допомогою своїх помічників репортерам усе цілком правильно. І не його провина, що репортери залишилися незадоволені; бо, найголовніше, їм хотілося довідатися про новий апарат професора Тарпа. Але говорити про той апарат було ще зарано. Його модель тільки встановлена була в лабораторії, він був іще не випробуваний.

Минув усього тиждень—і становище різко змінилося, і насамперед змінився сам професор Тарп, що став незвично веселим і говірливим. Адже апарат працював, апарат здобував важку воду в необмеженій кількості!

Професор Тарп сидів у кутку лабораторії, у своєму улюбленому кріслі. Погладжуючи свою сиву бороду, він роздільно говорив:

— Так. Це справжня перемога! Друзі мої, апарат працює. Ось вона, важка вода, збирається краплина за краплиною. Але повернімо цю ручку, збільшимо загальний потік води, що проходить крізь апарат. Отак,—і важка вода відокремлюється вже не краплинами, а суцільним струменем. Перемога, друзі мої, вітаю вас!

Помічники професора уважно слухали його. Грехем,—стоячи біля апарата, немов готовий захищати його від когось, Бінч,—не відриваючи очей від великої пляшки, де збиралася важка вода, Охасі,—нервово потираючи сухі пальці своїх маленьких рук.

Перший відповів професорові Грехем:

— І нам уже не потрібно випарювати тонни води, щоб дістати частку грама важкої води.

— Надзвичайно, пане професоре,—відгукнувся Бінч.—Це, на мою думку, геніальний винахід.

— Прийміть і мое шанування, пане професоре,—тихим приємним голосом додав Охасі.—Я захоплений вашим новим апаратом...

Професор Тарп задоволено посміхнувся:

— Так, так, мої друзі, я дуже радий. Тепер наука піде

іншими шляхами. Ми не шкодуватимемо важкої води для досліджень. Грехем:

— Слухаю, пане професоре.

— А чи пам'ятаєте ви, як ми починали? Як ми вирішили, що важка вода є в звичайній? І тоді почали випаровувати воду, вважаючи, що важка вода залишиться і буде випаровуватися останньою? Га?

Грехем замислився. Замість нього відповів Бінч:

— Так, пане професоре. І ми випарили близько двох тонн води. А в наслідок цієї гігантської роботи дістали...

— Всього три чверті грама важкої води!— засміявся Охасі.

Тарп розгладив свою бороду:

— Ну, досить згадок. Ха-ха, з двох тонн—три чверті грама, ха-ха! Ох, і робота була! Але—я сказав, що досить згадувати? Хто це знов згадує про минуле? Досить, я кажу! Ха-ха, з двох тонн—три чверті грама! Га? Ну, за роботу. Охасі, прошу вас виміряти прибуток важкої води за хвилину. Цікаво знати точно, скільки ми її відокремлюємо.

Він примружив очі, замислившись. Грехем уважно подивився на Охасі, що старанно записував у свою записну книжку якісь замітки, і пошепки сказав Бінчеві:

— Бінч, між нами кажучи, чи не здається вам, що цей японець бере забагато участі в роботі з новим апаратом? Якось мені це не подобається.

— Тихше, Грехем,—так само тихо відповів Бінч.—Я помічаю це сам. Охасі надто влізає в довір'я професора.

— Так, так, Охасі, добре,—пролунав знов голос Тарпа.—Отже, ми відокремлюємо всю чисто важку воду від звичайної. Вдячний, Охасі, досить. Тепер усе дуже просто. Ніякої мороки. Трубка з водогону веде всю воду до мого нового апарата, вода проходить крізь апарат і летиться собі далі. Вона нічим не змінилася. Але апарат устиг відібрати від неї всю важку воду. І ми маємо в такий спосіб...

— Літр важкої води на годину,—закінчив Охасі.

— Правильно,—відповів професор, перемагаючи на помічників,—правильно. І це дуже просто. Електричний струм потрібної мені частоти відхиляє молекули важкої води вбік. Так?

Охасі трохи нахилив голову:

— Адже все вирішує частота струму, пане професоре. Якщо більше 8 тисяч періодів на секунду...

Він не закінчив і ледве стримався, щоб не прикусити собі губу. Але Тарп уже підозріло дивився на нього:

— Звідки у вас ці цифри, Охасі? Адже я про них нічого не говорив.

Проте, Охасі вже схаменувся:

— Пане професоре, я тільки припустив, що...

— Вам нічого не треба припускати. Це моя справа,— роздільно й суворо говорив Тарп.— Цю цифру мушу знати лише я—і більше ніхто. Досить про це. Я вірю вам, Охасі. Панове,— звернувся він до помічників,— прошу до експериментальної лабораторії. Я хочу зробити маленький дослід. Грехем, візьміть кроля. Бінч, приготуйте хронометри й генератор. Охасі, вам доведеться взяти звідси десять грамів важкої води. Га?

— Стільки води?

— Так, ми можемо тепер не жаліти її. Грехеме, Бінчі! А, вони вже пішли? Добре. Зараз ідемо й ми.

Професор Тарп підійшов до апарата:

— Працює! І непогано працює. А все ж таки мені не вистачає грошей. Цю модель треба було б зробити значно більшою, Охасі. Проте, нічого, зате я ні від кого не залежу. Мене ніхто не контролює, гм, я нікому не дозволю такого, ось що!

Охасі уважно дивився прямо в професорове обличчя. Перечекавши паузу, він обережно зауважив своїм звичним тихим голосом:

— Але, пане професоре, з грошима можна було б поставити справу значно ширше.

— Я знаю це,— відповів Тарп.

Голос Охасі став ще ласкавішим:

— І головне, вас ніхто ні до чого не зобов'язував би так само, як і тепер. Адже хіба вам завадило б, пане професоре, якщо б ще хтось працював з вашим апаратом?

Тарп знов підозріло подивився на Охасі:

— Що ви хочете сказати?

Тепер Охасі вже не говорив; слова, немов солодкий мед, виходили з його рота улесливим співом:

— Припустімо... тільки припустімо, нічого більше, пане професоре, що якась організація, чи держава, скажімо. Аджеж це лише припущення! Якась держава запропонувала б вам добру суму грошей лише за те, щоб ви дали їй розрахунки й рисунки вашого нового апарата. І навіть зобов'язалась би про всі свої роботи з тим апаратом повідомляти вас. Ваше ім'я так само було б над усіма роботами. Що відповіли б ви на це, пане професоре?

Тарп стукнув кулаком по столу. Голос його гримів:

— Я вигнав би з свого кабінета людину, що насмілилася б натякнути мені на таку пропозицію! Я викинув би її через вікно, Охасі! Слухайте, хіба ви не розумієте, що мій апарат використали б насамперед для військових потреб? Я не хочу цього! Досить балачок, Охасі. В нас замало часу. Я йду до лабораторії. Беріть важку воду й поспішайте туди.

Роздратовано посапуючи, Тарп вийшов. Охасі люто поди-

вився йому вслід. Бліде його обличчя було скривлене, він ледве чутно мурмотів:

— Так! Я вважав був, старий, що ти зберіг ще хоч частинку глузду. Гаразд, я помилявся. Що ж, у нас залишається інший шлях, гаразд!

III

Чи не помилявся професор Тарп, гадаючи, що про його винахід мало хто знає? Адже його апарат дійсно робив нову еру в добуванні важкої води. Справді, досить було поставити цей апарат десь у міському водогоні, де крізь нього проходила б вся вода, яку споживає місто, — скільки важкої води на добу відокремив би апарат Тарпа від звичайної?

Але професор Тарп не задумувався над цим. Він остаточно захопився роботою. Дві доби він з помічниками не виходив з лабораторії. І коли закінчувалася третя доба, блідий професор вирішив відпочити. Він записав дані останнього досліду, попрощався з помічниками, і вони розійшлися по своїх кімнатах у будинку професора Тарпа.

Дивно, але професорові довго не щастило заснути. Його думки були прикуті до дослідів. Але зрештою втомленість взяла своє. Тарп заснув.

В його спальні було зовсім тихо й темно. Чути було лише, як важко дихав професор, щось мурмотячи про себе. А на стільці, на своїй подушці, спав улюблений професорів кіт Том. Бліде срібляєте проміння місяця ледве помітно пробивалося крізь завіси вікна.

І раптом кіт підняв голову й заворушив вусами. Що трапилося?

По спальні наче прослизнула якась безшумна спритна тінь. Легким рухом ця тінь майнула повз ліжку, де спав Тарп, на одну лише мить затрималася біля маленького столика, що стояв поруч ліжка, — і зникла. Це трапилося так швидко, що навіть кіт Том не встиг нічого побачити.

Він поворушив вусами, лівькуватовипростався, м'яко зіскочив із своєї подушки, підійшов до ліжка й ласкаво потерся головою об професорову руку, що звисала з ліжка. Цього було досить, щоб професор прокинувся:

— Хто це? Том, це ти? Безжалісна тварино, будити мене, коли я такий втомлений! Чого тобі?

Том вигинався, муркотів; кошлатим язиком він облизував руку Тарпа.

— Е, тебе, значить, спрага мучить? Пити схотів? Гаразд, зараз дам.

Професор простяг руку до свого нічного столика, що на нього він, за давньою звичкою, завжди ставив, лягаючи спати, склянку з водою. Склянка була тут. Він налив води із склянки на блюдечко і дав Томові:

— На, пий. І будь ласка, дай мені спати.

Кіт задоволено замуркотів і почав лакати воду. Але майже тієї самої секунди він скорчився, зойкнув і важко впав на килим. Лапи його витяглися, шерсть стала сторчком. Він не рухався. Професор похолов. Тремтячими пальцями він увімкнув світло:

— Том, що таке? Що з тобою? Він мертвий... Він скрутився кільцем, як учорашній крізь, якому дали випити важкої води... мертвої води!

Професор зіскочив з ліжка і прожогом кинувся до кімнати Грехема, найближчої з усіх. Стоячи перед дверима, він крикнув:

— Грехем! Грехем!

Напівсонний голос Грехема відповів йому:

— Алло, професоре, що трапилося?

— Негайно йдіть сюди. Нещастя!

За півхвилини професор дивився, як Грехем уважно оглядав мертвого Тома. Ні решті, Грехем підняв голову:

— Професоре, може я помиляюся, але мені здається, що це вплив мертвої води. Треба негайно проаналізувати цю воду, що залишилася у вас у склянці. Ви можете зараз піти зі мною до лабораторії?

Тарп ішов слідом за Грехемом, шепочучи:

— Отже, якщо б не Том, я напевне випив би сам цю воду. І лежав би тепер мертвий.

Раптово Грехем спинився:

— Тсс!.. Хтось стоїть тут? Алло, це ви, Бінч? Чому в лабораторії світло? Хто там?

Напружений тихий голос Бінча відповів:

— Тихше, Грехем, тихше! Ага, і професор з вами? Тихше! В лабораторії... Я почув шум і вирішив перевірити. Мені здається, що там Охасі. Ваш револьвер з вами, Грехем? Будьте наготові, увага!

Бінч швидким рухом розчинив двері і, скерувавши вглиб кімнати свій револьвер, вигукнув:

— Стій! Ні з місця! Стрілятиму! Стій!

Не вірячи своїм очам, професор Тарп побачив, як від стола, де стояла модель апарата, стрибнула людина. То був Охасі. Японець кинувся до вікна, водночас ховаючи до кишені якісь папери.

— Стій! — пролунав знов голос Бінча. — Стій!..

Він не скінчив. Різко тріснув постріл. Один, другий. Охасі впав — і лишився лежати нерухомо. З його скроні стікала тоненьким струмочком кров.

Професор похитнувся:

— Ви вбили його, Бінч...

Але Бінч махнув рукою — неуважно, як поводяться з людиною, що заважає:

— Стривайте, професоре. Грехем, подивіться, чи справді він мертвий. Від нього можна всього чекати.

Грехем схилився над тілом.

— Так. Він мерв'ий.

— А що то за папери?— вів далі Бінч.— Дайте їх сюди.

— Але що за накази?— здивовано поглянув на Бінча Грехем.

— Прошу без заперечень. Дивіться сюди. Бачите?

Голос Бінча звучав владно. Грехем дивився туди, куди Бінч показував рукою. Туди ж таки дивився й Тарп. Бінч відгорнув борт свого піджака: під ним був невеличкий значок агента таємної поліції. Тарп не витримав:

— Ви... ви агент таємної поліції? Бінч?

Бінч спокійно відповів:

— Але вам від цього, професоре, лише краще. Отже?.. Ага. Слухайте. Це рапорт. Триклятий японець був шпигуном. Слухайте.

Він голосно прочитав.

— „Директорові IV відділу департаменту зовнішньої розвідки, панові Мірусаві. Зважаючи на те, що відома вам людина відмовилася від переговорів з приводу продажу розрахунків і рисунків її нового апарата для наших потреб,— мені довелося вжити рішучіших заходів. Сьогодні вночі в наслідок нещасного випадку професор Тарп умер, випадково випивши замість звичайної води — мертвої“.

Тарп вигукнув:

— Що? Я вмер? Ах, так... розумію! Негідник! Це його робота — смерть мого бідного Тома! І так холоднокровно писати про це!

— Одну хвилинку, професоре, — спинив його Бінч, — треба дочитати. „...—Отже, разом із цим надсилаю до вас, пане директоре, рисунки апарата і його розрахунки, що їх мені пощастило скопіювати самому підчас роботи в лабораторії. Рівночасно маю повідомити, що робота навколо здобування рисунків відомого вам важкого танка в штабі...“

— Стоп, Бінч! — владно пролунав голос Грехема.

— Що таке? — здивовано підвів голову Бінч.

Грехем зробив крок до нього:

— Папери сюди. Ось вам невеличка картка. Бачите?

Бінч поглянув на маленьку зелену картку, що її дістав з кишені Грехем, і відразу випростався, покірно подаючи папери Грехемові:

— Пробачте, містер Грехем. Адже я не знав, що ви агент генерального штабу. Пробачте. Ось, прошу... ось папери.

Професор Тарп розгублено опустився в крісло, безпорадно поглядаючи на Грехема і на Бінча по черзі:

— Як? І ви, Грехем? Ви — агент генерального штабу? Ні, цього не може бути... аджеж ви мій помічник!

Холодний ввічливий Грехем, новий Грехем, відповів йому:

— Так, я ваш помічник. І разом із тим маю деякі доручення від нашого генерального штабу. Хіба це вам завадило в чомусь, пане професоре?

— Який жаж, — простогнав Тарп, — який жаж! Охасі—агент японської розвідки, він шпигун, він хотів убити мене. Бінч—агент таємної поліції. Грехем—агент генерального штабу. Можна збожеволіти від цього! Мої помічники—агенти! Значить, — ви стежили за кожним моїм кроком? Я не винесу цього! Моя наука... моя праця...

Грехем підняв руку:

— Нема чого хвилюватися, пане професоре. Все гаразд. Ми оберігали вас від небезпеки. Ось вам доказ — цей мертвий шпигун. Дозвольте провести вас до кабінету. Вам треба трохи відпочити.

— Ні! Це неможливо! Я, старий дурень, говорив, мріяв про мою незалежність, про чисту науку. І праворуч від мене була таємна поліція, ліворуч — генеральний штаб. І ще цей шпигун — японець!

Грехем зсунув брови, незадоволено кривлячи обличчя:

— Містер Бінч, будь ласка, проведіть професора до його кабінету. Пан професор надто хвилюється. Викличте лікаря.

— Єсть, містер Грехем, — відгукнувся Бінч. — Прошу, пане професоре, дайте вашу руку. Отак. Спокійніше!

Професор Тарп повільно йшов, підкоряючись енергійним рухам Бінча. Він чув, як Грехем зняв телефонну трубку і говорив:

— Алло. 18-44-63. Так. Восьмий відділ штабу? Так. Дайте мені кабінет полковника Джонсона. Так. Це я, агент Грехем. Так. Пробачте, що турбую вас. Пане полковнику, трапилися несподівані події. Охасі дійсно був шпигуном, він зробив замах на життя...

Далі професор Тарп не чув нічого. Він похитнувся і впав непритомний на руки агента таємної поліції Бінча, що вів його до кабінету.

ОЛ. БАНДУРКО

ПАРАШУТИСТЦІ

Я молодий мороз люблю
До страсті, до відчаю.
Свої очі я гублю,
Коли тебе стрічаю...

Ти йдеш крізь ранок голубий,
Крізь музику трамваїв...
Та хто в ці роки не любив,
Не був в жаркім розмаї?!

Кому не зводилась гора
У праці і любові?!

Та зріла мужності пора,
І радість стигла в болі...

Мені узгадку зламний день,
Не можу бути нишком!..
Прийшла, примусила:—Ідем,
В мороз, крізь сніг, на вишку!..

І там, де прапор маковів,
Над містом і над парком,
Нас лабіринт зигзагів звів —
Аж серцю було жарко.

І стріпонувся парашут
Трояндою яркою...
Яких вітрів! Який маршрут!
Мене ізвів з тобою!?

Харків, 1995